

UNIVERZITA KARLOVA V PRAZE

FAKULTA SOCIÁLNÍCH VĚD

Jindřich Fejfar

Dystopie jako kritická teorie společnosti

Bakalářská práce

3. ročník sociologie

Praha 2008

Konzultoval: Mgr. Jan Balon, Ph.D.
Práce bude obhajována v 6. semestru studia.

Autor práce: **Jindřich Fejfar**

Vedoucí práce: **Mgr. Jan Balon, Ph.D**

Oponent práce:

Datum obhajoby: **2008**

Hodnocení:

Bibliografický záznam

FEJFAR, Jindřich. *Dystopie jako kritická teorie společnosti*. Praha: Univerzita Karlova, Fakulta sociálních věd, Katedra sociologie, 2008. 45 s. vedoucí bakalářské práce
Mgr. Jan Balon, Ph.D.

Bibliographic entry

FEJFAR, Jindřich. *Dystopie jako kritická teorie společnosti*. Prague: Charles University, Faculty of Social Sciences, Department of Sociology, 2008. 45 pp. Thesis supervisor: Mgr. Jan Balon, Ph.D.

Anotace

Bakalářská práce „*Dystopie jako kritická teorie společnosti*“ pojednává o vývoji reflexe vztahu mezi literaturou, sociologií a společností a pojmání rozdílu mezi vědou a literaturou. Je v ní vysvětleno členění sociologie literatury na jednotlivá paradigmatata. Dále jsou porovnávány koncepty, se kterými operují autoři dystopických textů, tedy literáti, s pojmy sociálních vědců. Dystopie je zde chápána jako literární forma kritické teorie společnosti (ve smyslu sociálně-kritickém). V první části textu autor předestírá vztah mezi literaturou a sociologií a místo, které má či měla literatura v sociologii. Dále se zaměřuje na literárně teoretické chápání dystopií, nastiňuje sociálně-historické pozadí vzniku vybraných dystopických děl a zaměřuje se na problematiku jejich sociálně-vědní reflexe. Poslední část práce je věnována komparaci konceptů totalitarismu, moci a násilí autorů vybraných literárních děl s pojmy autorů v sociálních vědách.

Annotation

The thesis „*Dystopie jako kritická teorie společnosti*“ deals with the perception of the liaison between literature, sociology and society, and its evolution, as well as the perception of the differences between science and literature. It also includes the division of sociology of literature into its various paradigms. Furthermore, it sets the terms used by the authors of dystopian texts (literates) against the relevant terminology of social scientists. The thesis takes dystopia for a literary form of the critical theory of society in the sociologically-critical sense of the word. The author opens the work by presenting the nexus between literature and sociology and the position literature occupies (or used to occupy) in sociology. He then focuses on the theoretical literary perspective on dystopia and attempts to outline the historical background of selected dystopian works and their social scientific interpretation. The work is concluded by comparing the literary concepts of totalitarianism, power and violence with their counterparts in social sciences.

Klíčová slova

Sociologie literatury, třetí kultura, dystopie, antiutopie, utopie, totalitarismus.

Keywords

Sociology of literature, third culture, dystopia, antiutopia, utopia, totalitarianism.

Prohlášení

Prohlašuji, že jsem předkládanou práci vypracoval samostatně a použil jen uvedené prameny a literatury.

Souhlasím s tím, aby práce byla plně zpřístupněna veřejnosti, sdílení je radost.

V Praze dne 21. května 2008

Jindřich Fejfar

Poděkování

Na tomto místě bych rád poděkoval: Mgr. Janu Balonovi, Ph.D za vedení práce, Aničce za překlad do spisovné češtiny, Jankovi za překlad anotace do angličtiny, všem kteří se mnou byli ochotni o tématu diskutovat za cenné připomínky a rodině za všeobecnou podporu.

Obsah

Úvod.....	8
1 Sociologie v literatuře.....	9
1.1 Sociologie versus literatura u nás	11
1.2 Reflexe „sociologie v literatuře“	12
1.3 Sociologie literatury.....	14
1.4 Současnost.....	16
2 Utopie ve společnosti a literatuře	18
2.1 Dystopie ve společnosti a literatuře	21
3 Sociálně-historické souvislosti	22
3.1 My	23
3.2 Konec civilizace	24
3.3 Kallocaín	26
3.4 1984.....	26
3.5 Dostupnost v českém prostředí	27
4 Rozbor pojmů a jejich komparace	28
4.1 Ovládnutí myšlení	29
4.2 Zatýkání podle abecedy.....	30
4.3 Panoptikon.....	31
4.4 Atomizace společnosti	33
4.5 Banalita zla	35
4.6 Diskontinuita a manipulace se skutečností	36
5 Závěr.....	37
6 Summary.....	40
7 Použitá literatura	41
7.1 Internetové odkazy.....	42
8 Seznam příloh.....	42
9 Příloha.....	43
9.1 Jevgenij Ivanovič Zamjatin (1884 – 1937).....	43
9.2 Aldous Huxley (1894 – 1963).....	43
9.3 Karin Maria Boyeová (1900 – 1941)	43
9.4 George Orwell (vl. jm. Eric Arthur Blair) (1903 – 1950).....	44
9.5 Absolutní počet výpůjček v MKP.....	45

Projekt bakalářské práce

Předobrazy vybraných teoretických konceptů v antiutopiích

Námět práce:

Tato práce by se měla věnovat vztahu mezi filosoficko-sociologickým koncepty moci, násilí a modernity a jejich předobrazy v sociologické imaginaci v literatuře. Práce tedy bude zaměřena na sociologii literatury a konkrétně se bude zabývat antiutopiemi, které jsou specifické tím, že předkládají vlastní, z povahy žánru kritické, teorie společnosti. Mým cílem je tedy pojmut antiutopie jakožto možnou formu předznamenání následně rozpracovaných konceptů. Tento vztah mezi filosoficko-sociologickými teoriemi, literaturou a dobovým kontextem budu zkoumat na dílech: Jevgenij I. Zamjatin - *My* (1921), George Orwell – *1984* (1948), Aldous Huxley – *Konec civilizace* (1967), Janusz Zajedel – *Edenie* (1984).

Předpokládané metody zpracování a předběžná struktura práce.

Nastínění teoretických konceptů, kritická analýza textů a porovnání jednotlivých děl s teoretickými koncepty násilí - H. Arendtové, moci - M. Foucaulta a modernity - Z. Baumana.

Orientační seznam výchozí literatury:

- H. Arendtová: *Původ totalitarismu I-III*; Praha : OIKOYMENH, 1996.
- Z. Bauman: *Modernita a holocaust*; Praha : Sociologické nakladatelství, 2003.
- M. Foucault: *Je třeba bránit společnost*; Praha : Filosofia, 2006.
- M. Foucault: *Archeologie vědění*; V Praze : Herrmann & synové, 2002.
- M. Foucault: *Myšlení vnějšku*; Praha : Herrmann & synové, 1996.
- M. Foucault: *Dohlížet a trestat : kniha o zrodu vězení*; Praha : Dauphin, 2000.
- N. Chomsky: *Perspektivy moci : úvahy o povaze člověka a společenského řádu*; Praha : Karolinum, 1998.
- Bakalářská práce na téma utopie a svoboda - Kodadová Kateřina
- Bakalářská práce na téma *Sociologie v literatuře na příkladu díla Milana Kundery* - Ševera Pavel
- Bakalářská práce na téma *Místo Georgie Orwella v sociologii* - Rejšková Tereza
- Skála, Josef: *Postřehy a fikce George Orwella*

Úvod

„Ukazuje se, že utopie jsou mnohem uskutečnitelnější, než se dříve myslelo. A tak dnes stojíme před otázkou, která nás skličuje docela jinak: Jak se uvarovat jejich definitivního uskutečnění? ... Utopie jsou uskutečnitelné. Život kráčí k utopiím. A začíná možná nové století, století, kdy intelektuálové a vzdělané vrstvy budou snít o tom, jak se utopií uvarovat a jak se vrátit ke společnosti neutopické, méně dokonalé, leč svobodnější.“

Nikolaj Berďajev

[citováno dle Huxley 1971: 9]

V důsledku zhroucení takřka půlstoletí trvajících zločinného¹ komunistického režimu, nebo jinak řečeno uspořádání, které bylo již jen krůček vzdálené od šťastných zítřků komunismu, ve kterých mělo platit: „každému dle jeho potřeb, každý podle svých možností“, prošla česká společnost v posledních dvaceti letech mnoha zásadními změnami. Za jednu z nejdůležitějších považuji zrušení cenzury, která jakoukoliv kritiku stavu věcí činila ilegální. Tato změna, a mnoho jiných, podobně zásadních, vedla také k revitalizaci „buržoazní pavědy“ a následné reinkarnaci sociologie jakožto sociálně-kritického vědního oboru. Od roku 1989 má sociální teorie šanci reflektovat skutečnost bez ideologických brýlí, a tedy již ne ad maiorem gloriam respublica, ku prospěchu a větší slávě republiky, nýbrž k užítku jednotlivých členů společnosti. Před touto změnou hrála tuto sociálně-kritickou, a často i poznávací, roli literatura, definování společenských problémů a jejich diskusi obstarávala „alternativní kultura“.

Sociologickou imaginací i ve svobodných západních společnostech disponuje a disponovalo více intelektuálních aktivit nežli pouze sociologie. Z tohoto důvodu jsem se zaměřil na literaturu, konkrétněji na dystopické² romány, které hodlám porovnávat s reflexí společnosti z pera sociálně-vědních autorů.

Proč jsem si vybral právě dystopie? Podle mého názoru jde o kritické promyšlení budoucnosti, o literární žánr, který více než jiné promýšlí a kriticky hodnotí

¹ Zákon o protiprávnosti komunistického režimu a o odporu proti němu, č. 198/1993 Sb. ze dne 9. července 1993

² Literární i sociologický slovník uvádí, že jako víceméně ekvivalentní se používá také termín antiutopie. Vzhledem k etymologické nejednoznačnosti termínu antiutopie, jenž je složeninou latinské negující předpony anti a řeckého „Nikdetína“, používám tam, kde je to možné, jazykově správnější termín dystopie. Nicméně se tomuto, mnohem zavedenějšímu, označení žánru nevyhýbám.

společnost v její komplexnosti a „dramaticky naléhavě“ upozorňuje na tendence v jejím vývoji.

V první části textu se budu věnovat vztahu literatury a sociologie, resp. vývoji tohoto vztahu a jeho souvislosti s vývojem sociologie. Zrekapituluji vývoj konfliktu mezi takzvanými „men of letters“ a scientistním přístupem v sociologii. Dále představím sociologii literatury a její dvě komplementární paradigmaty.

Ve druhé části vysvětlím, co jsou to utopie a dystopie, jak jsou chápány z literárně kritických pozic a jak jejich úlohu ve společnosti pojímá K. Mannheim, představitel sociologie vědění.

Ve třetí části se budu věnovat sociálně-historickému pozadí vzniku vybraných dystopických děl a tomu, na co reagovala. Konkrétně slavnému románu ruského spisovatele J. I. Zamjatina *My*, *Koncem civilizace* Angličana A. Huxleyho, reflexi švédské spisovatelky K. M. Boyeové *Kallockainem* a světově proslulému románu *1984* G. Orwella. Zaměřím se také na problematiku vydávání a dostupnosti těchto děl v českém prostředí.

Ve čtvrté části se pokusím o porovnání konceptů totalitarismu, moci a násilí sociálně-vědních autorů – H. Arendtové, M. Foucaulta a Z. Baumana – s pojmáním těchto společenských jevů ve vybraných dystopických dílech. Zaměřím se na v románech obsažená témata, která jsou podle Arendtové klíčová i pro totalitní zřízení, tedy: ovládnutí myšlení, náhodnost a nepředvídatelnost zatčení, struktura a fungování moci v popisovaných státech, neustálé sledování občanů, atomizace společnosti a všudypřítomné udavačství, podpora zřízení ze strany jednotlivců a manipulace s historií a realitou.

1 Sociologie v literatuře

Vztah mezi sociologií a literaturou je problematický již od samotného počátku ustanovování sociologie jakožto vědy. Sociologie se, ve své snaze o vědeckost a dosažení ideálu přírodní vědy, ve svých počátcích vůči literatuře vymezovala [Lepenies 1988: 6]. Srovnáme-li však kanonické texty klasických sociologů a úvahy a eseje tehdejších literátů, dělicí čára mezi „vědeckými“ texty a texty „literárními“ není zdaleka tak zřetelná. Literatura je, jakožto umění, specifickou výpovědí o skutečnosti, jde o jakousi prezentaci či konstrukci světa. Konstrukci, která je již svou formou, tedy

vyprávěním, a často také předmětem svého zájmu, tedy společností, velice podobná sociologii.

Jak si v úvodu ke své knize *Sociologie, literatura a politika* všímají J. Alan a M. Petrusek, autor literárního díla se zabývá něčím podobným zájmu sociologa, ale: „Víc než on se v díle odhaluje, míň než on si nárokuje právo na souhlas, stejně jako on usiluje o dorozumění.“ [Alan, Petrusek 1996: 9]. Literatura používá ke svému vyjádření jazyk, tedy sociální výtvar a nějakým způsobem je v ní reflektována sociální realita.

V době, kdy byly sociální vědy zaujaty snahou o nalezení přírodních zákonů vztahujících se na fungování společnosti, byli literáti a literární kritici často jedinými osobnostmi vyjadřujícími společenské problémy či problematizujícími skutečnosti [Mills 2002: 23]. A tak v podstatě ani není překvapivé, že za sociology se mnohdy považovali a byli považováni velcí spisovatelé.

Například H. G. Wells, autor slavného románu *Válka světů*, či J. Galsworthy, nositel Nobelovy ceny za literaturu a autor *Ságy rodu Forsytů*, byli v *Sociological Review* považováni více za sociology než romanopisce. H. de Balzac se cítil být „doktorem sociálních věd“, E. Zola považoval své romány za „praktickou sociologii“ a významní literární kritici té doby bývají označováni za utajené sociology [Alan, Petrusek 1996: 22].

V knize *Teorii literatury* [Wellek, Warren 1996] je podstata termínu „literatura“ omezena na literární umění, tj. na literaturu imaginativní. Důležitý je především specifický jazyk. „Především je třeba rozlišovat mezi literárním, běžně mluveným a vědeckým užíváním jazyka.“ [ibid: 28] Vědecký jazyk, nebo alespoň jeho ideál, je logicky konzistentní a univerzální. „Ve srovnání s vědeckým jazykem se literární jazyk bude v některých ohledech jevit jako nedostatečný. Je plný dvojznačností a jako každý jiný historický jazyk je plný homonym, libovolných či iracionálních kategorií...“ [ibid: 29]

Sociologii od literatury odlišuje především systematický odkazový aparát a kumulativnost „poznání“. Naopak je sjednocuje ona snaha po porozumění smyslu lidského jednání a (vzhledem k formě sociologických výstupů, tedy teoretických knih, či závěrečných zpráv z empirických výzkumů) neméně také zájem o komunikaci s potenciálními příjemci sdělení, tedy, prostě řečeno, čtenáři. Sociologie v tomto smyslu není technická věda, operující pomocí statistických metod s abstrahovanými daty, ale „... v sociologii jde primárně o rekonstrukci a interpretaci cizí promluvy, která nám

zprostředkovává sociální realitu.“ [Alan, Petrusek 1996: 14]. Z tohoto pohledu již není daleko k poznání, že „sociologové jsou primárně vypravěči“ [ibid: 21]. Výstižně tuto situaci popisuje Wolf Lepenies ve své knize *Between Literature and Science: The Rise of Sociology*: „Problém sociologie je, že přestože se snaží naplňovat ideál přírodní vědy, nemůže se nikdy stát opravdovou přírodní vědou o společnosti, ale jestliže se zřekne této (přírodo)vědecké³ orientace, začne být nebezpečně podobná literatuře. Tato překerní situace, ve které se sociologie nalézá, je jakousi ‚třetí kulturou‘ mezi přírodními vědami na jedné straně a literaturou a humanitními vědami na straně druhé...“ [Lepenies 1988: 7].⁴

Literatura často neplní pouze estetické funkce, mnohdy je dokonce estetická stránka literárního díla pouze prostředkem k poukázání na nějakou skutečnost, sdělením, kritikou, didaktickým záměrem či etickým apelem. Právě tyto mimoestetické funkce literaturu přibližují sociologii. Sociální kritika, tedy ona mimoestetická funkce některých literárních děl, přibližuje literáty sociologům v jejich úloze reflektovat skutečnost. Umělecká výpověď o společnosti však může být, a narozdíl od sociologie mnohdy je, dramaticky naléhavá, avšak není po ní vyžadována pro vědu, a tedy i sociologii, tak důležitá „intelektuální jasnost“. K publikování vlastních sdělení literární formou, tedy žánrem, který je čtenářsky atraktivní a zaručuje větší náklad a spolu s tím také čtenost, než-li teoretická stať, vede autory ve svobodné společnosti například tlak masové kultury na atraktivitu vyprávění či snaha o větší čtenářský dopad. V případě neúplně svobodného prostředí, bývá motivem pokus o „kamoufláž“, neboť beletrie umožňuje více významových rovin, skrytých paralel a sdělení mezi řádky, což umožňuje samotnou publikaci textu i přes nepřízeň cenzorů.

1.1 Sociologie versus literatura u nás

V časech, kdy jsou sociální vědy mající v popisu práce reflexi společenské skutečnosti vytěsňovány či natolik kontrolovány, že svou kritickou funkci nemohou nebo nechtějí plnit (nebo ještě ani nevznikly), a tisk je již dávno umlčen či zprofanován, zůstává jediným reflexe schopným hráčem literatura. Sociologickou reflexi tohoto stavu v Československu v lednu roku 1989 bych ilustroval delší citací: „V posledních desetiletích (...) naše sociologie ztratila svůj kritický rozměr. Stala se spíše

³ Slovo science (v českém překladu věda) je v angličtině označením především přírodních věd.

⁴ Pzn. J. F.: Všechny citace a parafráze z literatury dostupné pouze v angličtině jsou v mém překladu.

komentátorem daného stavu a s příslušným časovým zpožděním sdělovala veřejnosti většinou jen to, co stejně už každý věděl. V této situaci část naší literatury převzala ony sociálně-kritické, ale i poznávací funkce, které přísluší spíše sociologii, na sebe. (...) Je (...) nesporné, že otevřela řadu palčivých a bolestivých témat dříve, než se sociologie odhodlala vůbec vzít na vědomí, že existují jako sociální fenomény...“ [Petrusek 1990: 106]. Sociologie, probouzející se během uvolnění v šedesátých letech z „dogmatismu a tuposti 50. let“, byla na počátku let sedmdesátých „...znovu odsouzena k dlouhému a ostudnému mlčení...“ [Petrusek 1993: 8].

V době, kdy u nás sociologie povětšinou⁵ „ostudně mlčela“, pomáhala lidem pochopit jejich místo v historii právě literatura. Přesněji řečeno, tuto funkci měla především „neoficiální“ literatura. Existovalo mnoho desítek samizdatových edic⁶ a ze zahraničí byla pašována produkce exilových nakladatelství. Poměrně hojně byly rozšířeny, kromě reflexí stavu československé společnosti, například Orwellovy či Solženicynovy texty. Samozřejmě bylo vydáváno mnoho kvalitních knih i oficiální cestou (např.: Huxleyho *Konec civilizace*, Boyeové *Kallocain*, či Bradburryho *451° Fahrenheita*), stejně jako i v neoficiálně šířené literatuře připadalo na jednu důležitou knihu bezpočet knih špatných. Podobně i v oficiálních sociologických kruzích vznikala zajímavá a relevantní sociologická díla. Nutno však podotknout, že jak oficiální vydavatelství, tak i vědecké ústavy byly příliš součástí tehdejšího systému na to, aby si mohla dovolit z odstupu reflektovat skutečně klíčová témata, jakými byly cenzura, mocenská hegemonie či politická perzekuce nebo, v případě vydavatelství, takovéto knihy vydávat.

1.2 Reflexe „sociologie v literatuře“

Vztah literatury a sociologie byl poměrně hojně pojednáván i v „moderní“ sociologii, tedy v době, kdy pozitivistický přístup přestal být dominantní. Významný vědec a zároveň spisovatel C. P. Snow ve své Lede Lecture, vydané v knize: *The Two Cultures and the Scientific Revolution* z roku 1959, poměrně detailně analyzuje vztah odcizení mezi světem vědy a světem „literárních“ intelektuálů. Varuje před tímto stavem, kdy jde o dva rozdílné světy, dvě kultury, z nichž každá používá svůj vlastní

⁵ Výjimkou potvrzující pravidlo je například samizdatový odborný časopis *Sociologický obzor*.

⁶ V knihovně Libri prohibiti, je katalogizováno přibližně 13 900 samizdatových knihovních jednotek z 50. až 80. let, vydaných přibližně ve 100 různých edicích (Kvart, Petlice, Edice Expedice...), nebo mimoedičně.

jazyk, který je pro ostatní jazykem cizím a nesrozumitelným. „Je to vážné, pro náš kreativní, intelektuální ale i normální život. Vede nás to ke špatné interpretaci minulosti, dezinterpretaci současnosti a ztrátě nadějí v budoucnost.“ [Snow 1993: 60]. Příčiny rozkolu mezi dvěma kulturami klade do vzdělávacího systému, který vyžaduje pouze speciální vzdělání a opomíjí vždy tu opačnou kulturu. Tento systém produkuje sice vysoce specializované odborníky, ti jsou však ve všech ostatních oblastech kultury (ať již vědecké nebo literární) podstatným způsobem omezeni. Literáti tak mnohdy nemají žádnou představu o nejnovějších objevech na poli současné vědy, ani o vědeckých přístupech a způsobu uvažování, které však velice významně ovlivňují život celé společnosti. Vědci zase mívají základní nedostatky v oblasti literární kultury. Jak si všímá Lepenies, sociologie se ve svých počátcích pokoušela dosáhnout statusu vědeckosti právě tímto způsobem, tedy vymezením se vůči literatuře a přijetím scientistních přístupů [Lepenies 1988].

Spolu s nástupem narativního paradigmatu, interpretativismu, sociologie vědění, hermeneutiky, reflexivní sociologie či prostě uvědomění si kontextuální stránky jednání a lidských interakcí, se mainstreamová (pozitivisticky chápaná) sociální věda začala opět literatuře přibližovat, jelikož jejíž výpověď, tedy vyprávění, je schopno, na rozdíl od výsledků dotazníkových šetření, lépe postihnout kontext.

Některá intelektuální díla pomáhají lidem pochopit strukturu společenského systému, jejich místo v něm, jejich možnosti a omezení, protínání jejich osobní biografie s historií. V podstatě každý intelektuální počin, který oplývá touto Millsovou sociologickou imaginací, je podle mě hoden sociologického zájmu a reflexe. Literatura, která má takovéto funkce, tedy vede čtenáře k získání jasnějšího obrazu světa a jejich místa v něm, je důležitá k pochopení společnosti a toho, jak ta sebe samu vnímá. Samo vědění o stavech a minulých epochách společnosti a o případných sociálních změnách, přechodech a přerodech vedoucích až ke společnostem pozdní doby, je vyčteno spíše z literárních reflexí (těchto stavů a změn) kritických intelektuálů, nežli ze statistických údajů v matrikách a zápisech výběrčí daní. Přibližně ve stejné době jako C. P. Snow, tedy v roce 1963, napsal L. A. Coser svou sociologickou čítanku *Sociology through literature*. Jak píše v úvodu k této knize, vede jej snaha poukázat na některé sociologicky relevantní aspekty literárních děl, neboť literární dílo chápe jakožto „...plnohodnotný zdroj informací, ke kterému by sociolog měl přistupovat se stejnou otevřeností a ochotou naslouchat, s jakou dotazuje respondenta či analyzuje data z výzkumu“ [Coser 1963: 4]. Literatura nemůže nahradit systematickou akumulaci

vědeckého poznání, avšak může zprostředkovat autorův osobitý vhled do sociální reality, který postihuje jevy, jež byly vědou opomenuty [ibid: 3].

Sociologický výzkum a teorie společnosti jsou poměrně abstraktní. K jejich lepšímu vysvětlení se dají využít různá literární díla, kterým se v popisu konkrétních situací daří vystihnout a podhalit podstatu společenských interakcí a srozumitelně ji předat čtenářům. Celá Coserova čítanka je postavena právě na této myšlence. Kniha je rozdělena do několika kapitol, které se váží k různým sociologickým tématům. K vysvětlení těchto témat pak autor uvádí dlouhé citace z vybraných knih, které podle něj nejlépe ilustrují určité, teorii reflektované, společenské vztahy a situace. Například téma byrokracie ilustruje citací Kafkova *Zámku*, sociální stratifikaci zas Orwellovou knihou *Nižší třídy smrdí*. S podobným záměrem cituje Marshal McLuhan ve své knize o tom, jak rozumět médiím verše Williama Shakespeara, když předtím přímo říká: „Ze Shakespearových citátů bychom mohli sestavit dosti vyčerpávající příručku ke studiu extenzí člověka“ [McLuhan 1991: 21]. A ze stejného důvodu byli, jak již bylo řečeno výše, angličtí literáti a literární kritici na začátku dvacátého století považováni za „utajené sociology“.

Tomuto vztahu se dále podrobně věnuje v osmdesátých letech Wolf Lepenies v knize *Between Literature and Science: The Rise of Sociology* [Lepenies 1988], ve které popisuje soutěžení mezi dvěma skupinami intelektuálů: na jedné straně takzvanými „men of letters“, tedy spisovateli a literárními kritiky, a na druhé straně „social scientists“, tedy sociálními vědci. Sociologie by podle něj měla zaujmout úlohu jakési třetí kultury nalézající se mezi těmito dvěma odlišnými „kulturami“.

V současné době se vztahu literatury a společnosti badatelé věnují především na poli takzvaných Cultural studies, případně z pozice feministické teorie [Šmejkalová 2000: 43]. V českém prostředí pak v devadesátých letech především Josef Alan a Miloslav Petrusek, nejnověji pak Jiřina Šmejkalová ve své *Knize* z roku 2000, která je věnována obsáhlé problematice knižní produkce, rozličnému uvažování a psaní o knihách a diskurzům, které se knihám věnují.

1.3 Sociologie literatury

„Literární vývoj nelze pochopiti bez znalosti vývoje společenského, stejně jako vývoj společenský nelze plně vysvětliti bez pochopení vývoje literárního“ [Krejčí 2001: 33].

Literatura a společenský vývoj se neoddiskutovatelně vzájemně ovlivňují. Nejkriklavějším příkladem je třeba Vatikánem zakázaný index knih, Koniášovo pálení závadných děl, nacistická „očista“ umění, při které se v roce 1933 odehrál velký rituál "pálení knih" v Berlíně, kdy byly na ohromných ohništích páleny knihy Židů, marxistů a dalších "závadných" autorů, nebo naopak vydání *Mein Kampf*, *Komunistického manifestu* či texty francouzských osvícenců, jež prostřednictvím kritiky autoritativního řádu připravili půdu pro Velkou francouzskou revoluci. V českém kontextu nelze nezmínit národní obrození, které pomocí „pěstění“ jazyka a literární produkce česky psaných knih konstitovalo moderní národ⁷, a samizdatovou a exilovou literaturu (od pobělohorské až po srpnovou), která, krom toho že samotná její existence byla důsledkem cenzury a společenského útlaku, byla důvodem k další perzekuci. Perzekuci, odůvodněné podvracením republiky podle takzvaného § 98, kterého se dalo dopustit třeba i samizdatovým rozšiřováním beletrie.⁸ Neméně výrazný je samotný vynález knihtisku, který, jakožto „nové médium“, přinesl spolu s větší dostupností knih a vznikem novin dalekosáhlé společenské změny.

Reflektovat vztah společnosti a literatury se pokouší (kromě literatury samotné) především sociologie literatury. Ta však, tak jako celá sociologie, má více paradigmat.

Miroslav Petrušek ve svém přehledu [Petrušek 1990] uvádí dva základní přístupy v sociologii literatury, které nazývá sociognoseologickým a institucionálním paradigmatem, podle toho, zda se zaměřují na sociální determinaci vzniku a šíření textu, či na jeho sociální působení.

Takzvané institucionální paradigma chápe literaturu jako sociální instituci, v jejímž rámci pak existuje mnoho zajímavých vztahů, tedy interakcí, mezi autorem, dílem, čtenáři, postavami, cenzory, nakladateli, jinými sociálními institucemi a vůbec celou společností. Jednotliví aktéři se dají dále zkoumat z mnoha rozličných hledisek, například sociální původ a prestiž autora, jeho subjektivní zařazení, míra svobody ve společnosti, sociální rozvrstvení čtenářů, úspěch či neúspěch díla u čtenářů, u literární kritiky, cenzorské zásahy, velikost nákladu, vydávání a s ním spojené obtíže... Z hlediska sociologie literatury není umělecká hodnota jednotlivých děl na prvním místě a sociologům nepřísluší případnou uměleckost hodnotit. Popularita jednotlivých

⁷ Více k roli literatury na „probuzení“ národa viz.: [Gellner 1993].

⁸ Komunistický režim přiznával literatuře poměrně velký vliv a podle toho také vypadaly tresty, které standardně dosahovaly 3 let nepodmíněného vězení.

knih u literárních kritiků nebo u čtenářů je samozřejmě zajímavým faktem, je však pouze jedním z kritérií.

Druhým paradigmatem je sociognoseologický přístup, který se, narozdíl od předchozího, zajímá o „vnitřek“ díla. Předmět zájmu tohoto přístupu se dá rozčlenit na tři hlavní okruhy. V první řadě na sociogenezi díla, tedy to, jak samotné dílo vzniká, dále na informační hodnotou díla, jakým způsobem a co všechno je v díle ze společnosti zrcadleno, co dílo vypovídá jako produkt své doby o skutečnosti a za třetí na sociální funkci literatury, tedy jak dílo ovlivňuje společnost. Tato dvě paradigmata jsou samozřejmě komplementární a navzájem se doplňují a obohacují [více viz.: Petrušek 1990: 30].

V této práci se chci věnovat dystopiím především ze sociognoseologické perspektivy. Tedy komparaci koncepcí totalitarismu, moci a modernity v literárních dílech autorů dystopií s koncepcemi, s nimiž pracují autoři v sociálních vědách. Nicméně zmíním také biografické, historické a společenské okolnosti vzniku těchto kritických děl, problémy s jejich vydáváním a případné perzekuce, které za jejich vytvoření autory postihly. Také se pokusím na příkladu československých vydání a opisů této literatury nastínit, jak byla tato díla chápána cenzory komunistického Československa, a zamyslím se nad tím, proč některé z mnou vybraných dystopických textů byly vydány oficiálně (byť s předmluvou, která explicitně vysvětlovala oficiální výklad daného díla) a některé pouze v exilu, samizdatu nebo až po roce 1989.

1.4 Současnost

V současné době se dříve vcelku neproblematický vztah mezi spisovatelem a čtenářem notně zproblematizoval. Již nejde pouze o vztah autora, spotřebitele a nezbytných mezičlánků, jako ve čtyřicátých letech, v době Karla Krejčího, nebo ještě v letech šedesátých, v době R. Escarpita. Dnes, v době kdy zhruba 35% českých domácností má přístup na internet (průměr EU činí 54%)⁹ a kdy moderní technologie umožňují založit si blog a veřejně publikovat takřka každému, se vztah mezi tvůrcem sdělení a jeho příjemcem rozvolňuje. Každý, kdo má přístup na internet, může publikovat. Nehledě na to, že mnoho knih a článků je díky takovým počínům, jako je v anglickém prostředí projekt Gutenberg¹⁰, ibiblio¹¹, Google scholar¹² či Google

⁹ http://ihned.cz/c4-10050430-22540350-i00000_d-pocet-domacnosti-s-internetem-v-eu-roste-cr-zaostava
- Zpráva ČTK z prosince 2007 (online dne 11.4.2008)

¹⁰ http://www.gutenberg.org/wiki/Main_Page

books¹³, volně přístupných a stažitelných na internetu. A je třeba dále zmínit také spontánní (a z hlediska zastaralého, avšak stále platného, autorského práva nelegální) sdílení takřka všech možných digitálních dat, včetně literatury.

Nástup internetu, tedy nového média, s sebou přinesl radikální změny v takřka všech oblastech lidské existence. Tyto změny jsou asi nejlépe viditelné v nových formách lidské komunikace, nicméně neomezují se pouze na ně. E-mailová pošta je ve své podstatě pouze mutací klasické pošty v internetovém věku, stejně jako digitální verze novinových titulů je pouze mutací klasických. Podobně je projekt Gutenberg pouze digitalizovanou knihovnou, jež s sebou ale nese dramatické rozšíření dostupnosti, a „demokratizaci“ obsažených dat, ne nepodobné změnám, jež s sebou přinesl Gutenbergův knihtisk v polovině 15. století.

Další rozvoj internetu a jeho rostoucí interaktivita však s sebou přinesl i další, svou podstatou mnohem radikálnější změny, které nesou označení web 2.0 či sociální software¹⁴. Ilustrativní je rozdíl mezi online verzí encyklopedie Britanica a Wikipedií, mezi komerčním softwarem Windows a Linuxem, mezi sadou Office společnosti Microsoft a sadou Open Office. Jde o změny v samotných sociálních a ekonomických vztazích, v pojetí autorství a duševního vlastnictví. O změny, které se krom mnoha jiných oblastí týkají i literatury. Zůstaňme u příkladu Wikipedie. Tato internetová encyklopedie je vyvářena a neustále přetvářena množstvím autorů a editorů, kteří se dobrovolně a bez nároku na odměnu podílejí na tvorbě největší a zároveň volně přístupné encyklopedie na světě. Podobné změny se dotkly i zpravodajství. Takřka každý může participovat formou blogu na svém oblíbeném internetovém médiu¹⁵ nebo si založit médium vlastní. Vznikají tak nové, například kulturní, portály, které jsou založeny na osobním vkusu a zájmu čtenářů – přispěvatelů¹⁶. Takto to vypadá, že jde o další formu utopie. Návrat komunit (byť internetových) v rámci globální vesnice. Kyberspace jakožto „demokratizace“ dat, informací a přístupu k nim. Všespásný lék na nevzdělanost, cenzuru či jakékoliv nerovnosti.

Podobně utopicky vyznívá i Deklarace nezávislosti kyberprostoru¹⁷. Stejně jako dystopie reflektovaly nástup totalitarismu již v jeho počátcích, v kyberpunkové

¹¹ <http://www.ibiblio.org/about.html>

¹² <http://scholar.google.cz/>

¹³ <http://books.google.com/>

¹⁴ <http://www.oreilly.com/pub/a/oreilly/tim/news/2005/09/30/what-is-web-20.html> (online 11_05_2008)

¹⁵ <http://blog.idnes.cz/regist/>

¹⁶ <http://jlbjlt.net/index.php?id=presskit>

¹⁷ <http://homes.eff.org/~barlow/Declaration-Final.html> (online 11_05_2008)

literatuře jsou již od osmdesátých let popisovány negativní vlastnosti a nezamýšlené důsledky kyberprostoru a možností, jež sebou přináší. Jak se nyní ukazuje, krátkozraké sny o rovnostářské digitální revoluci některých teoretiků se nenaplnují. Mnohem reálnější se zdají být pochmurné vize kyberpunkové literatury, v čele s *Neuromancerem* Williama Gibsona z magického roku 1984.

2 Utopie ve společnosti a literatuře

Utopie je Nikdetín, Nikdetice, nereálná realita. Utopie je vše, co se odehrává v jiném čase, na jiném místě. Je to naděje, příslib, jehož splnění je nám odepřeno, ale k němuž svým konáním neustále směřujeme. Samotné slovo je složeninou řecké předpony ú- znamenající ne a slova topos, které označuje místo. Jde tedy vlastně o „neexistující zemi“ [Ouředník 2004: 119]. Jde ale také o žánr fantastické literatury s mnoha odrůdami líčící alternativní model společenského uspořádání v pomyslné zemi.

Slovník literárních žánrů [Mocná, Peterka a kol. 2004] rozlišuje různé typy utopií dle „myšlenkového ladění“. Za první utopie klasické, k jejichž rozvoji dochází především na počátku novověku v souvislosti se vznikem moderní společnosti a zámořskými objevy. Zakladatelským dílem, podle kterého tento žánr dostal své jméno, je *Utopie* T. Moora (1516). Dalšími stěžejními díly tohoto žánru jsou *Sluneční stát* (1625) T. Campanelly a Baconova *Nová Atlantida* (1626). V tomto typu utopií jde především o systematický popis fungování a uspořádání ideálního státu, který je uniformní a stabilní. Za myšlenkové předchůdce utopií je považováno Platónovo líčení ideální obce Kalliopolis v *Ústavě* či spis *O státech božím* A. Augustina. V pozdějších letech se utopické rysy vyskytovaly především ve fantastických cestopisech (*Gulliverovy cesty*) a výchovných románech. V moderní literatuře se mezi klasické, pozitivně laděné utopie dá zařadit román H. Hesseho z roku 1943 *Hra se skleněnými perlami* a *Ostrov* A. Huxleyho z roku 1962.

„Varovně laděná negativní varianta utopie, projektující možná rizika budoucího společenského vývoje a příznačná zejména pro literaturu 20. stol., bývá nazývána **antiutopie/dystopie**...“ [Mocná, Peterka a kol. 2004: 668]. Utopie je svým nápravným úsilím blízká sociálnímu, politickému a výchovnému románu, filozofickému pamfletu, v novodobé literatuře pak především science fiction a od osmdesátých let převážně kyberpunku. Autoři utopií se ve svých dílech snaží předestřít svou vizi ideálního, bezkonfliktního světa. Často takováto ideální vize slouží ke kritickému porovnání s ne-

ideální současností a poukázání na některé nejpálčivější (autorem vnímané) problémy. V dobách klasických utopií (tedy do začátku 20. století) jsou obvyklé především pozitivně definované vize ideálního světa. S novým stoletím pak začínají převládat vize negativní. Zjednodušeně řečeno, zatímco v klasických utopiích je do detailu popisován dokonalý *Sluneční stát*, či ideální společenský řád tak, jak by měl vypadat, a ve své podstatě jde tedy o návod na to, jak dosáhnout společenského štěstí, v dystopiích je ideální řád vymezen negativně. Je zde předestřena možná obludná budoucnost a autor tak vlastně neříká, jak by měla jeho ideální obec vypadat, nýbrž jak nechce, aby vypadala. Výhodou takovýchto negativních vymezení je, že prakticky nezastarávají. Téma ztráty soukromí, všudypřítomné a neustálé kontroly, destrukce a zpovrchnění mezilidských vztahů, ztráty mezilidské důvěry, ztráty historické paměti, racionalizace a mechanizace všeho nebo vypjatý hédónismus jsou vesměs témata stále závažná a aktuální.

Stručně k etymologii slova dystopie: dys znamená špatný, vadný a topos místo, jde tedy o „špatné místo“. Jazykově jde o antonymum slova eutopie, které by se dalo přeložit jako „Dobrotín“, pro pozitivně definované ideální světy se však, jak již bylo řečeno výše, ujalo označení utopie, tedy „Nikdetín“ [Ouředník 2004: 119]. Literární i Sociologický slovník uvádějí, že jako víceméně ekvivalentní se používá také termín antiutopie. Vzhledem k etymologické nejednoznačnosti termínu antiutopie, jež je složeninou latinské negující předpony anti a řeckého Nikdetína, používám tam, kde je to možné, jazykově správnější termín dystopie. Nicméně se tomuto mnohem zavedenějšímu označení žánru zcela nevyhýbám. Dystopie v sobě spojuje výraznou kritiku přítomnosti a pesimistickou vizi budoucnosti vyrůstající ze současné společenské situace. Poměrně hojně jsou dystopické science fiction romány, které líčí negativa rozvoje současné techniky či úplně nových možných vynálezů. Aktuální je „nová“ odnož science fiction kyberpunk, věnující se problematice internetu, nového média přinášejícího mnoho radikálních změn.

Karl Manheim ve své knize *Ideologie a utopie*, označuje za utopickou „...takovou ‚skutečnost transcendingící‘ orientaci, jež přecházejíc v jednání, zároveň částečně nebo zcela rozbíjí existující řád.“ [Manheim 1991: 236]. Jde tedy o jakousi ideu, která je v rozporu se skutečností a zapřičiňuje jednání, které vede k radikální změně této skutečnosti. V jedné stati si o přibližně padesát let později všimá Milan Šimečka něčeho podobného. Reflektuje tehdejší normalizační společnost a „poraženou utopii“ tehdejšího zřízení. Reálný socialismus, tedy socioekonomický systém, který

panoval ve Východním bloku, byl pro něj právě takovouto vychladlou a mrtvou utopií. „Vše vypadá tak, jako by utopie byly jen nástrojem dějinného podvodu, vějíčkou, na níž má naletět zoufalec, falešná duha, pod kterou má být lid převeden snadno do nového otroctví.“ Utopie jsou lidským výplodem, a tak se jim staví do cesty všechny přirozené lidské vlastnosti, tedy sobectví, agresivita, požívačnost, které jsou však v rozporu s jejich uskutečněním. Právě proto, že jsou „skutečnost transcendingující“, selhávají pokusy o jejich uvedení do světa. „(...) Milióny lidí vědí už dávno, že reálný socialismus nesměřuje ke komunismu a ani se nesnaží uskutečnit všeobecnou rovnost, beztřídní společnost a podobné utopické vidiny.“ [Šimečka Sl. sn.: 11].

Prakticky stejný pohled na věc má Zygmunt Bauman, který v jedné úvaze opravuje představu devatenáctého století o pokroku jako uskutečňování utopií: „...pokrok je spíše ‚honbou za utopií‘ nebo ‚útekem před utopiemi, které selhaly‘, než jejich uskutečňováním. Utopie sehrály roli králičí návnady na dostizích chrtů – pronásledované, ale nikdy nepolapené. Realita považovaná za ‚uskutečnění‘ utopií byla nakonec bez výjimky shledána pouhou nepovedenou karikaturou snu a věčný důvod ‚vydat se znovu na cestu‘ vyplýval spíše z odporu k tomu, co bylo vykonáno, než z přitažlivosti toho, co možná bude teprve vytvořeno...“ [Bauman 2005: 13].

Z tohoto pohledu jsou utopiemi všechny abstraktní ideály a myšlenky, které motivují lidské jednání a směřují společenský vývoj, které zapřičiňují jakoukoliv touhu po změně, a ve svém důsledku tedy i změnu samotnou. „Svět bez utopie by byl světem bez sociální naděje, byl by to jen svět smířený s daným stavem a se zprofanovanými hesly politické každodennosti.“ [Šimečka Sl. Sn.: 17]. Utopie je tedy samotná představa, že svět není definitivně daný, že je možné jej měnit, a že je to v rámci lidských sil a schopností. Od dob osvícenství, které přineslo víru ve vylepšitelnost světa a vymanilo člověka z Boží svrchovanosti, je vývoj civilizace postaven právě na utopiích a víře v lidské možnosti. Zygmunt Bauman používá metaforu hajného, zahradníka a lovce. Zatímco před nástupem moderny, se postoj člověka ke světu nejvíce podobal pohledu hajného, pro moderní přístup se podle něj nejlépe hodí metafora zahradníka. Hlavní úlohou hajného je chránit přirozenou rovnováhu svěřeného území před lidskými zásahy, naproti tomu úkolem zahradníka je nepřetržitou péčí a úsilím tvořit a udržovat řád, realizovat předem daný plán zahradní architektury. Dnes, poznamenává Bauman, jsme však především všichni lovci. A jedinou starostí lovce je další kořist, péče o to, aby byl po skončení lovu obnoven stav zvěře bloudící lesem, za svou povinnost lovci nepovažují. „To, co děláme a čeho jsme svědky, se nazývá ‚individualizací‘. A museli

bychom se opravdu hodně snažit, abychom našli zahradníka, který si předem promýšlí harmonii za plotem své soukromé zahrady, a potom ji tam jde uskutečnit. Zcela jistě nenalezneme hajného s tak vysokými a upřímně míněnými ambicemi (což je hlavním důvodem, aby byli lidé s ‚ekologickým svědomím‘ znepokojeni a snažili se zburcovat nás ostatní). Jejich stále nápadnější nepřítomnost se nazývá ‚deregulací‘.“ [Bauman 2005: 14].

2.1 Dystopie ve společnosti a literatuře

Všechny čtyři mnou vybrané dystopické texty reflektují nástup nebo existenci nějakého totalitního režimu. Přestože se tyto režimy zhroutily nebo byly poraženy, jsou tato díla stále čtena a vydávána. Tento přetrvávající čtenářský zájem prokazuje jejich nadčasovou univerzální hodnotu. Neustálý společenský a technologický vývoj však s sebou přináší nové situace, které vyžadují nové reflexe. Vzniká tak poptávka, kterou na čas úspěšně vyplňuje literární žánr science fiction, v posledních letech pak v reakci na vznik virtuální reality a kyberprostoru¹⁸ především kyberpunkové romány. „Antiutopie není prostě soud nad existující společností nebo kritika utopických představ o společnosti ideální. Je to forma kritiky, ve které jako soudce vystupuje čas. Ten má potvrdit nebo vyvrátit představy utopistů a odhalit to špatné, co je obsaženo ve společnosti dneška. Antiutopie je kritické posouzení pokroku...“ [Kagarlickij 1982: 343].

Přestože situace, na které díla reagovala, jsou již v případě oněch čtyř dystopií povětšinou zažehnány, nebezpečí, před kterými tyto knihy varují, jsou bohužel stále aktuální. Obavy před ztrátou soukromí, tak přesvědčivě vykresleném v Zamjatinově či Orwellově románu, nabývají s rostoucí všudypřítomností kamer na aktuálnosti. Dříve nepředstavitelný rozvoj informačních technologií a metod zpracování a získávání dat, spolu se stále detailnějším zjišťováním osobních biometrických údajů a možností sledování jakéhokoliv pohybu, překračuje svou dokonalostí a potenciálně zneužitelnou všemocí mnohé dystopické představy.

Hédónistické tendence konzumní společnosti, kult krásy, mládí a spotřeby se od 30. let, kdy je Huxley ve svém *Konci civilizace* tak bravurně vykreslil, spíše než co jiného rozvinuly a rozšířily na většinu vyspělého světa.

¹⁸ Termín cyberspace byl poprvé použit v roce 1982 v novele *Burning Crome* kyberpunkového autora Williama Gibsona. Rozšíření tohoto termínu pak zajistil známý Gibsonův román *Neuromancer* z roku 1984.

Podle *Slovníku literárních žánrů* [Mocná, Peterka a kol. 2004] jsou v české literatuře zlatým věkem utopického žánru 20. léta 20. stol. Stejně jako jinde ve světě v tomto období, vznikaly také u nás dystopie. Vrcholem jsou především dramata bratří Čapků (*Ze života hmyzu*, *RUR*) a romány *Velkovýroba ctnosti* J. Haussmanna, *Dům o tisíci patrech* J. Weisse, *Válka s mloky*, *Továrna na absolutno* či *Krakatit* K. Čapka. V 60. letech tvoří protipól k dílům uchovávajícím si budovatelský optimismus zejména román *Návrat z ráje* Č. Vejdělka, rozvíjející ideu unifikované civilizace ovládané počítačem, a *Blažený věk* J. Marka pojednávající o plně automatizovaném světě, postrádajícím jakýkoliv vnitřní smysl [Mocná, Peterka a kol. 2004: heslo utopie]. „Ještě podstatně příkřeji vyznívaly dystopie hojně pěstované v ineditní próze 70. a 80. let. Autoři se s normalizačním režimem vyrovnávali prostřednictvím jeho groteskní transformace do smyšlených společenství, plných násilí, hnusu, bizarních scénérií a absurdních zákonů.“ [ibid: 670]. Z tohoto období je třeba zmínit především romány: *Maso* J. Horníčka, *Invalidní sourozenci* E. Bondyho a *Mimner aneb Hra o smrad'ocha* J. Gruši. V 90. letech pak, v důsledku změny poměrů, takovéto antitotalitní dystopie prakticky přestávají vznikat. Utopičnost se tak objevuje především v science fiction literatuře.¹⁹ Databázi česky psaných časopisů, povídek a knih tohoto žánru lze nalézt na specializovaném serveru.²⁰

3 Sociálně-historické souvislosti

Pokládám za poměrně důležité zmínit okolnosti vzniku literárního díla, neboť pomohou zasadit autorovo vyprávění do kontextu a lépe je interpretovat, tedy pochopit, co a jak autor myslel, či vůbec mohl mít na mysli při psaní. V této části, bych tedy stručně předestřel sociálně-historické souvislosti, ve kterých byla napsána a vydána jednotlivá mnou zmiňovaná díla.

Budu postupovat chronologicky. Nejprve představím Zamjatinův román *My*, navážu Huxleyho *Koncem civilizace* ze 30. let, *Kallockainem* od Boyeové z roku 1941 a posledním bude Orwellovo *1984* z roku 1949. V příloze k této kapitole přikládám stručné biografie těchto autorů, ve kterých poukazuji na možné vzájemné ovlivnění a inspirace.

¹⁹ Více o antiutopiích v české literatuře lze nalézt v knize P. Hrtánka *Negativní utopie v české próze 2.pol. 20. století* [Hrtánek 2002].

²⁰ <http://www.legie.info/>

Cílem této kapitoly je pouze nastínit specifickou atmosféru a děj těchto literárních děl. Porovnání jednotlivých režimů, či určitých časových úseků dějin, to jsou témata, která by stačila na samostatné knihy.²¹ Detailní rozbor života a díla jednotlivých autorů bývá obsažen v jejich biografiích.²²

3.1 My

Jde o utopické vidění totálně konformního budoucího lidstva, žijícího ve skleněném městě ovládaném Dobroditelem. Dobroditel je každoroční obřadní volbou stvrzován ve své funkci, „jsou mu odevzdávány klíče od neochvějně tvrze lidského štěstí“. V tomto světě žijí lidé-čísla své životy pouze pro svůj úkol ve společnosti. Jde o takové společenské uspořádání, ve kterém jsou lidé pouze pasivními objekty manipulativního systému. Jejich život řídí Desky, tedy jakýsi přesný časový harmonogram, jízdní řád, který jim strukturuje celý den, včetně volných chvílí a jejich sexuální aktivity.

Ústřední postavou je matematik a hlavní stavitel Integrálu D-503, který píše deník budoucím generacím. D-503 je napsán na prosté číslo O-90 (má s O-90 institucionalizovaný sexuální vztah), mnohem významnější roli v románu však hraje tajemná I-330. D-503 je zamilováním se do tajemné I-330 rozhozen a vyveden z míry a své poklidné konformní existence. Postupně je konfrontován s alternativním pohledem na svět a s podzemním společenstvím. Společenství je však nakonec rozbito, a postupné uvolňování společnosti zvráceno vynálezem operace fantasie (ne nepodobné lobotomii), která z čísel konečně učiní naprosto loajální a konformní kolečka v systému.

Výrazná je v románu symboličnost, která se pojí k matematické a technické profesi hlavní postavy (a také autora). Lidé jsou označováni pouze pořadovými čísly a písmeny (odtud podivná jména postav). Tento román tedy není o lidech, nýbrž o

²¹ Komparaci německého a sovětského totalitarismu se detailně věnuje například H. Arendtová [Arendtová 1996].

²² G. Orwellovi se věnuje v angličtině například obsáhlá biografická studie [Georgie 1998]. V češtině je pak zajímavý úvod M. Šimečky k prvnímu oficiálnímu českému vydání 1984 z roku 1991.

O J. I. Zamjatinovi existuje v ruštině specializovaný server http://az.lib.ru/z/zamjatin_e_i/, obsahující Zamjatinovu autobiografii (1929) a dopis Stalinovi (1931) V češtině je velice podrobná studie Miroslava Drozda v předmluvě k vydání *My* z roku 1990 [Zamjatin 1990], nebo článek Ivany Ryčlové v Revue Politika [Ryčlová 2003]

O A. Huxleyu v angličtině existuje bezpočet biografických studií. V češtině je pak poměrně obsáhlý článek Luboše Snížka: *Stále báječný a nový Aldous Huxley* [Snížek 2004]

O K. Boyeové je dostupných mnohem méně materiálů. Většina zdrojů se odkazuje na studie ve švédském jazyce. Případně na *A History of Swedish Literature* od A. Gustafsona (1961). V českém jazyce se touto autorkou zabývá Jana Holá v článku: „*Krásný nový svět*“ v románu *Kallocain Karin Boyeové* [Holá 2004]

číslech. Jméno I-330, kolem které se točí celý děj románu, odkazuje k I, jež je symbolickým označením iracionálního čísla. Stejně tak X, které figuruje v jejím popisu, je symbolem neznámé. Všechny tyto symboly iracionální a neznáma jsou v jasném protikladu s totálně racionalizovaným a jasně strukturovaným společenským uspořádáním.

Celý tento stát/město je obehnán vysokou stěnou, která toto ztělesnění ideálního řádu odděluje od chaotického, nepředvídatelného, a tedy z povahy věci špatného, světa přírody a „divochů“ venku. Hlavní linií tohoto románu je konfrontace mezi matematicky uspořádaným státem a neuspořádaným společenstvím za zmiňovanou stěnou. „Nuže, ve světě jsou dvě síly – entropie a energie. Jedna vede k blaženému klidu, ke šťastné rovnováze, druhá ke zrušení rovnováhy, k trýznivě nekonečnému pohybu.“ [Zamjatin 1990: 177].

3.2 Konec civilizace

Utopický román *Konec civilizace* je patrně nejznámější knihou Aldouse Huxleyho. Je to vize absolutně stabilního světa, ve kterém je většina lidí šťastná a spokojená se svou rolí v něm. Lidé se rodí ve státních inkubátorech a již předem je „predestinací“ určena jejich společenská role a funkce podle toho, co společnost zrovna potřebuje. Embrya jsou tak v „líhních“ rozdělena do několika kast, které předurčují jejich fyzické a intelektuální vlastnosti a zajišťují tak i jejich spokojenost v přiřazené společenské roli. Absolutní stabilita této společnosti je postavena jednak na zmiňované predestinaci, za druhé na dokonalé individualizaci vedoucí ve svých důsledcích k naprosto atomizované společnosti a za třetí na unavujícím konzumu tedy ideálu hédonistické zábavy a spotřeby, který lze nejlépe ilustrovat drogou štěstí somou.

„Svět je teď stabilní. Lidé jsou šťastni. Dostanou, co chtějí, a chtějí jen to, co mohou dostat. Daří se jim dobře, jsou bezpečni; nikdy nejsou nemocní, nemají strach ze smrti; netrápí je matka ani otec; nemají ženy ani děti, nemají lásku, kterou by silně prožívali; jsou predestinováni tak, že se prakticky nemohou chovat jinak, než jak se chovat mají. A když se něco nedaří, je tu soma.“ [Huxley 1971: 158].

Na rozdíl od ostatních vybraných románů, není stabilita a neměnnost tohoto systému postavena na represivním násilí a všudypřítomné kontrole – to jej však nečiní méně děsivým. Tyto totalitní praktiky jednoduše nejsou zapotřebí. Jak poznamenává Foucault ve své knize o zrodu vězení [Foucault 2000], existují dva obrazy disciplíny –

model znehybnění a rozdělení jedinců řádem, tedy disciplína jako blokáda, a na druhé straně disciplína jako funkcionální mechanismus. V případě tohoto románu převažuje ona disciplína jako blokáda. Jedinci jsou rozděleni do neprostupných kast, díky kterým nechtějí, co nemohou. V případě ostatních vybraných románů je mnohem více zastoupen i onen funkcionální typ disciplíny mechanismu. Neil Postman ve své knize *Ubavit se k smrti* [Postman 1999] z roku 1985 tvrdí, že dnešní svět je mnohem více podobný Huxleyho vizi nežli Orwellově. Současná situace není podle mého názoru zdaleka tak jednoznačná. V souvislosti s rozvojem nových médií a jejich nezamýšlenými důsledky, tedy umožněním dokonalejšího sledování komunikace a pohybu pomocí mobilních telefonů, instalací kamer nebo kontrolou a cenzurou internetu,²³ se podle mne Orwellův odkaz notně aktualizoval.

Za povšimnutí stojí jména hlavních postav románu, která jsou považována za odkazy na realitu. Ford odkazuje na amerického továrníka a zakladatele výrobní linky na masovou produkci automobilů, která bývá uváděna jako prototyp racionalizace výroby a odcizení práce. „Použití Fordova jména jako obecného modelu cílů a praktik, které charakterizují ‚pevnou modernu‘ nebo ‚ortodoxní kapitalismus‘, má své dobré důvody. Model nového racionálního řádu Henryho Forda otevírá výhled na obecnou tendenci jeho doby. Byl to ideál, o jehož dosažení usilovala (s různými výsledky) většina podnikatelů této éry: ideálem bylo spojení kapitálu a práce ve svazku, který stejně jako nebeský sňatek nemůže rozdělit žádná lidská síla.“ [Bauman 2004: 31]. Záměna jeho jména s podobně znějícím anglickým označením Boha (Lord), či nahrazení křížů velkým písmenem T (model T je označení prvního typu automobilu, jež byl v oné továrně produkován), vypovídá o Huxleyho raném odporu k institucionalizovanému náboženství a jasnému vymezení se především vůči křesťanství. Odtržení současnosti od minulosti je charakterizováno absolutním nezájmem jedinců o „staré věci“ a oficiálním zákazem všeho starého správcem oblasti (inspektorem). Ten na otázku, proč jsou krásné staré věci zakázány, odpovídá takto: „Krása je přitažlivá a my nechceme, aby lidé byli přitahováni starými věcmi. Chceme, aby měli rádi věci nové.“ [Huxley 1971: 157]. Tento dialog jistě souvisí i s některými prohlášeními amerického velkopřemyslníka: „Henry Ford proslul svým výrokem, že ‚historie je blbost‘ a že ‚nepotřebujeme tradici‘. ‚Chceme žít v přítomnosti,‘ prohlásil....“ [citováno dle Bauman 2004:30].

²³ Případ společnosti Yahoo a Google v Číně.

Bernard Marx je pravděpodobným odkazem na Karla Marxe, Lenina na V. I. Lenina a za Benitem Hooverem se nejspíše skrývá Benito Mussolini a Herbert Hoover²⁴.

3.3 Kallocain

V této vizi totálně atomizovaného světa, která je, stejně jako Zamjatinův román *My*, psána formou deníkových záznamů hlavního hrdiny, je ovládnutí člověka uskutečněno pomocí absolutně strukturovaného času všech jednotlivců a jejich nepřetržitou kontrolou. Kromě policejního oka a ucha zabudovaného v takřka každé stěně je člověk pod neustálým dohledem zodpovědných spoluvojáků. Lidé tráví čtyři večery v týdnu povinnou vojensko-politickou službou, tedy kontrolou aktivit ostatních na veřejných místech. Další dva večery jsou věnovány povinným kulturním akcím a jeden večer v týdnu je věnován rodině, která je brána především jako nezbytná jednotka na výrobu nových spoluvojáků. V tomto světě existují dvě velmoci: nepřátelský Univerzální stát a Jednotný stát, ve kterém se děj odehrává. Stát je rozčleněn dle profesí obyvatel na města, mezi kterými je zakázán jakýkoliv pohyb a kontakt.

Hlavním tématem románu je důvěra mezi lidmi a její hledání. Leo Call, vypravěč a ústřední postava, je svědomitým vědcem v chemickém městě. Podaří se mu úspěšně vyvinout drogu pravdy, nazvanou po něm Kallocain, kterou spolu se svým nadřízeným, nonkonformním Riessenem, testuje na náhodně vybraných spoluvojácích. Při těchto testech však oba postupně zjišťují, že žádný spoluvoják, kterému je přes čtyřicet let, nemá vůči totalitnímu státu čisté svědomí. Po násilném podání této drogy manželce, se mezi ní a Leo Callem konečně vytvoří důvěrný vztah. Riessen je, po Leově udání a vyšetření kallocainem, odsouzen k trestu smrti za protistátní myšlení. Až v té chvíli si hlavní hrdina uvědomí hrozivost svého činu a celé situace, kdy je možné odsoudit kohokoliv. Román končí obsazením chemického města sousedním státem a únosem a uvězněním Leo Calla, který zbytek svého života tráví v nepřátelském zajetí.

3.4 1984

Tento román se odehrává v roce 1984 v Londýně, v jedné ze tří kontinentálních mocností, mezi něž je rozdělen svět, a které mezi sebou vedou neustálou udržovací válku. Svět, v němž společnosti vládne absolutní mocí Strana, v jejímž čele stojí Velký

²⁴ 31. prezident USA úřadující v letech 1929 – 1933.

Bratr. Společnost se dělí na tři oddělené vrstvy: vnitřní stranu, jejíž členové vládnou, vnější stranu, jejíž členové jsou ovládáni, a proléty, kteří jsou vykořisťováni a natolik hloupí, že je není třeba ovládat v takové míře jako členy vnitřní strany. Cokoli proti smýšlení Strany je krutě trestáno. Atomizace společnosti je zajištěna všudypřítomnými obrazovkami, skrze které je možné jedince kontrolovat a řídit, a všeobecně rozšířeným udavačstvím. Rodina v této společnosti slouží především ke státěm těžko nahraditelnému plození dětí, zbylé funkce však z velké míry přebírá stát, či přesněji jeho dětské a mládežnické instituce. Hlavní hrdina, Winston Smith, je členem vnější strany a pracuje jako přepisovač minulosti na Ministerstvu pravdy. V průběhu románu potkává a navazuje důvěrnější kontakt s Julií, se kterou se zaplétá do důmyslné sítě provokací, nastražených vnitřní stranou na protistátně smýšlející jedince.

Hlavním tématem románu je však Smithova pronikavá reflexe uspořádání totalitní společnosti a vlastního místa v ní, kterou si postupně zaznamenává do svého deníku. Popisuje a vysvětluje svou práci na Ministerstvu pravdy, při které „vaporizuje“, tedy vymazává z historie již nepohodlné členy strany, vysvětluje principy „newspeaku“, jakési jednoduché „novořeči“, jež je vyvíjena s cílem omezit lidské myšlení skrze rafinované omezení slovní zásoby a výrazových možností. Zamýšlí se také nad principy „doublethinku“, který je dalším souborem propracovaných technik, určených ke kontrole a ovládnutí myšlení. Jde o zčásti vědomý a zčásti nevědomý způsob, jak bez vnitřního konfliktu plně uvěřit ve dvě protikladná tvrzení. Dále odhaluje praktiky propagandy a roli, kterou v ní hraje jeho práce, tedy neustálé přepisování všeho tak, aby se zdálo, že má Velký Bratr vždy absolutní pravdu. Děj vrcholí zatčením Winstona a Julie pracovníky Ministerstva lásky a zničením jejich individuálních osobností brainwashingem, který Winston předtím na stránkách svého deníku tak výborně analyzuje.

3.5 Dostupnost v českém prostředí

Jak již bylo řečeno, Zamjatinův román *My* vyšel v českém prostředí již v roce 1927. Po druhé byl vydán v exilovém nakladatelství INDEX, v roce 1985. V samizdatu pak kolovaly xerokopie těchto dvou vydání. Huxleyho *Konec civilizace* byl do češtiny přeložen a poprvé vydán v roce 1933, druhého vydání se dočkal v roce 1970 v Nakladatelství Horizont. *Kalocain* Karin Boyeové vyšel až v roce 1982. Orwellovy romány u nás nemohly oficiálně vyjít, ale kolovalo zde minimálně 31 samizdatových

přepisů románu *1984* a 33 přepisů *Zvířecího statku* (v jiném překladu *Farmy zvířat*).²⁵ Pro srovnání je zajímavý třeba počet opisů jiného Orwellova díla *Hold Katalánsku*, u kterého jsou potvrzeny pouze 4 opisy.

Bohužel knižní vydavatelství po roce 1989 již neuvádějí velikost nákladu, v tržním prostředí jde zřejmě o strategickou informaci. Přesto příkládám v příloze alespoň seznam všech českých vydání těchto čtyř románů. Čistě pro ilustraci poměru čtenosti těchto titulů jsem zjistil absolutní počty vypůjček v automatizované síti pražských veřejných knihoven²⁶ od doby, co jsou jednotlivé tituly zařazeny do knihovního fondu (jde tedy o nestandardizovanou informaci).

Z těchto čtyř dystopií je nejvíce žádaný román *1984*, který byl vypůjčen od roku 1991 do dubna tohoto roku 5023krát. *Konec civilizace*, který je v knihovně pravděpodobně již od roku 1970, byl vypůjčen 1626krát, román *My* byl od roku 1990²⁷ vypůjčen 1113krát a *Kallocain* od roku 1982 dokonce pouze 87krát.

S rozvojem internetu a volně přístupných fulltextů těchto knih se přidává další médium, kde, pokud bychom chtěli být opravdu přesní, by bylo nutné zjišťovat počet stažení, případně přístupů na stránky. V současnosti je v českém jazyce volně přístupný pouze Orwellův text, a to na http adrese uvedené v seznamu internetových odkazů.

4 Rozbor pojmů a jejich komparace

V této části se věnuji komparaci koncepce totalitarismus H. Arendtové, moci M. Foucaulta a modernity Z. Baumana s nejznámějšími beletristickými reflexemi totalitních režimů, či totalitárních tendencí v režimech demokratických, tedy konkrétně se Zamjatinovým románem *My*, Orwellovým *1984*, Huxleyho *Koncem civilizace*, a *Kallocainem* od Boyeové.

Ve všech jmenovaných románech je nějakým způsobem modelováno uspořádání státu, které je v mnohých aspektech a praktikách velice podobné tomu, které Arendtová nazývá totalitarismus. Některé, v románech popisované mocenské praktiky a struktura uspořádání mocenských vztahů jsou zase velice podobné Foucaultem znovuobjevené Benthamově vizi panoptismu. Vzhledem k tomu, že každý z těchto románů vznikl

²⁵ V samizdatové a exilové knihovně Libri prohibiti je katalogizováno 31 různých přepisů *1984*. A vezmeme-li v úvahu, že jeden strojový přepis mohl mít až 12 kopií, pak jde o na samizdat nadstandardně vysoké číslo 372 výtisků. *Farma zvířat* je ještě četnější, což je k jejímu menšímu rozsahu očekávatelné.

²⁶ Informace tohoto typu se dají vyžádat na Odboru knihovních fondů (Mariánské nám. 1, 115 72 Praha 1).

²⁷ Kniha vyšla po listopadu 89, do fondu byla tedy zařazena na přelomu let 89/90.

v souvislosti s nějakým moderním „totalitním“ režimem nepřekvapí, že se dají nalézt podobnosti i s Baumanovým postřehem o modernosti racionalizace státu a zabíjení. I poslední z těchto románů, Orwellův *1984* je napsán o několik let dříve než s tezí totalitarismu přicházejí akademici, zejména H. Arendtová ve svém *Původu totalitarismu* (1951²⁸) nebo C. Friedrich a Z. Brzezinski v *Totalitarian Dictatorship and Autocracy* (1956). Je s podivem, že Arendtová na žádný z těchto románů nikde neodkazuje, přestože předjímají některé její závěry. Ale je možné, že je jen nečetla, a že její pozdější reflexe těchto režimů prostě nemohla být příliš odlišná od zmiňovaných reflexí literárních.

4.1 Ovládnutí myšlení

„Totalitarismus se nespokojuje s vládnutím vnějšími prostředky, tedy pomocí státu a mašinérie násilí; totalitarismus objevil – díky své zvláštní ideologii a její úloze v donucovacím aparátu – nástroj umožňující ovládnutí a terorizování lidských bytostí zevnitř.“ [Arendtová 1996: 454].

O podobně totálním ovládnutí lidských bytostí i „zevnitř“ píše již Zamjatin, když charakterizuje fantazii z pohledu Jednotného státu těmito slovy: „Je to červ (fantazie – pzn. J. F.), který vyhlodává černé vrásky na čele. Je to horečka, která vás žene pořád dál – i kdyby toto ‚dál‘ bylo začínalo tam, kde končí štěstí. Je to poslední barikáda na cestě ke štěstí.“ Na konci románu je tato barikáda zdolána, když se objeví možnost tento mozkový defekt operovat, výsledek podobný lobotomii je charakterizován takto: „Jste dokonalí, jste rovni strojům, cesta k stoprocentnímu štěstí je volná.“ [obojí Zamjatin 1991: 189].

A velice proslavená je pasáž, ve které si Winston, hlavní hrdina Orwellova *1984*, uvědomí, že dvě a dvě nemusí být vždy čtyři: „Nakonec Strana prohlásí, že dvě a dvě je pět a člověk tomu uvěří. Bylo to nevyhnutelné, dříve nebo později to začnou tvrdit; vyžaduje to logika jejich postavení. Jejich filozofie mlčky popírá nejen platnost vlastní zkušenosti, ale samu existenci vnější skutečnosti. Vrcholem veškerého kacířství je zdravý rozum. (...) Svoboda znamená svobodně prohlásit, že dvě a dvě jsou čtyři. Jestliže toto je dáno, všechno ostatní z toho vyplyne.“ [Orwell 200: 91]. Děj románu vrcholí ve scéně, ve které je Winstonu připomenuto, jak je to ve skutečnosti dáno: „Co mám dělat, abych neviděl, co mám před očima? Dvě a dvě jsou čtyři.“ „Někdy,

²⁸ Původní verze rukopisu dokončena koncem roku 1949.

Winstone, je to pět. A někdy tři. Někdy všechno dohromady. Naráz. Musíš se víc snažit...“ [Orwell 2000: 266]. Leo Call v Boyeové Kallocainu řeší stejný problém: „Oddaný bojovník je efektivnější než rozpolcený, v tom mají samozřejmě pravdu, to je logické. Ale co s těmi rozpolcenými? Jak je donutit k oddanosti?“ [Boyeová 1982: 29]. Tyto složité otázky jsou u Boyeové vyřešeny objevem drogy pravdy, neboli Kallocainem: „Chápete, jak důležitý je to objev? V budoucnu žádný zločinec nebude moct zapírat. Ani naše nejniternější myšlenky už nebudou jen naše – jak jsme se tak dlouho a neprávem domnívali. – Neprávem? – Samozřejmě že neprávem. Z myšlenek a pocitů se rodí slova a činy. Jak by tedy myšlenky a pocity mohly být soukromou záležitostí? Copak spoluvoják nepatří Státu celý? Komupak by měly patřit jeho myšlenky a pocity, když ne Státu? Prozatím se jenom nedaly kontrolovat – ale teď je konečně příslušný prostředek na světě.“ [ibid : 13].

4.2 Zatýkání podle abecedy

S totálním ovládnutím myšlení souvisí i absolutní svévole při zatýkání. Mnohdy již není třeba být podezřelý, aby byl člověk zatčen či zlikvidován. Vzhledem k formě dialogu vybrané pasáže je Boyeová, co se týče tohoto tématu, velice explicitní, když prostřednictvím hlavní postavy hovoří o novém zákonu, který má uvést do praxe drogu pravdy, Kallocain: „...už stačí jen vyčkat, až bude vyhlášen zákon, jdoucí do mnohem větší hloubky, než světová historie dosud znala: zákon o protistátních myšlenkách a pocitech. (...) Podle tohoto zákona se dá usvědčit kdokoli, řekl jsem významně a dodal jsem až po dlouhé odmlce: – Myslím tím přirozeně kohokoli, kdo není naprosto loajální až do hloubi duše.“ [ibid:100]. Touto pasáží z Kallocainu se tedy dostáváme k další důležité vlastnosti totalitního systému, kterou je absolutní nepředvídatelnost, náhodnost zatčení.

Člověk nemusí nijak porušit zákon, aby byl označen za nepřítele a zlikvidován. Vzorné chování nemůže odvrátit případné zatčení. Každý je potenciální obětí, o bytí či nebytí tak rozhodují pouze rozmary vůdce a neustále se měnící ideologie. „Kategorie podezřelosti tak za totalitních podmínek zahrnuje celou populaci; podezřelá je již každá myšlenka, která se odchyluje od oficiálně předepsané a neustále se měnící linie...“ [Arendtová 1996: 583]. V historii se tato nepředvídatelnost dalších obětí represí projevila například při několika vlnách moskevských čistek, kterým padlo za oběť

vrcholné vedení strany, armády a správní byrokracie. Při likvidaci jednotlivých tříd byli postupně vyvražďeni příslušníci určených kategorií lidí, tedy předrevolučních elit, inteligence, majetné městské střední vrstvy nebo rolníci. V Německu byly touto metodou definovány jednotlivé vyhlazované skupiny či „Rohmöva klika“. V Československu byla při procesech s demokratickými politiky nejprve zavražděna poslankyně národně socialistické strany M. Horáková, a když, o dva roky později, přišla řada na tu část vrcholného vedení komunistické strany, jež bylo židovského původu, došlo i na jednoho ze strůjců předcházejícího teroru, Rudolfa Slánského.

Jak si všímá Arendtová, teror diktatury se liší od teroru totalitární vlády tím, že ohrožuje pouze skutečné oponenty, nikoliv nevinné občany bez politických názorů. Velice přesně tuto vlastnost totalitních režimů artikuluje Orwell v *1984* v pasáži z protistátní Goldsteinovy knihy: „V Oceánii nejsou žádné zákony. Myšlenky a činy, jejichž odhalení znamená jistou smrt, nejsou formálně zakázány, a nekonečné čistky zatýkání, mučení, vězení a vaporizace se neukládají jako trest za zločiny, které byly skutečně spáchány, nýbrž slouží jen k vymazání osob, jež by možná mohly spáchat nějaký zločin někdy v budoucnu.“ [Orwell 2000: 224].

4.3 Panoptikon

S ovládním lidí úzce souvisí i Benthamův panoptikon, tedy určitý typ moci, její modalita a praktikování určitým způsobem. Panoptismus je princip politického uspořádání, kde cílem není vztah k vládci, nýbrž vztah disciplíny. Jde o model mocenského uspořádání, ve kterém důležitou roli hraje vědomí ovládaných jedinců o nepřetržité viditelnosti, které zajišťuje automatické fungování moci. Je to velice silný nástroj (zesilovač) pro jakýkoliv aparát, který podle Foucaulta [Foucault 2000] využívají i mnohé moderní instituce ke zvýšení své efektivity a ekonomičnosti. V totalitních systémech, tedy v jedněch z produktů modernity, a v jejich literárních reflexích, je panoptický princip poměrně obvyklý.

Například v Zamjatinově románu jsou všechny domy z průhledného skla. Nikdo totiž nemá co skrývat, protože všichni se ve svém konání řídí dle Desek, jakéhosi velkého racionálního plánu, který dopodrobna strukturuje každému jedinci ve státě čas během celého dne. Spolu s důslednou individualizací je tak naplněna vize panoptikonu, jakožto modelu bránícího jednotlivcům ve vzájemném kontaktu a umožňujícího bez ustání vidět a okamžitě rozeznávat. Existence tajné policie je samozřejmostí.

Orwellova vize zase počítá s všudypřítomností obrazovek, které kromě vysílání mohou také zvuk a obraz přijímat a občanům není dovoleno je vypnout. Individualizace je v tomto případě na pokročilé úrovni převážně díky strachu z všudypřítomných udavačů (kteří, kromě atomizace společnosti, umožňují systému vědět, podobně jako zmiňované televize). I zde je den vyplněn pevným harmonogramem, včetně ranní rozcvičky.

„Skupina od třiceti do čtyřiceti!“ štěkl pronikavý ženský hlas. „Skupina od třiceti do čtyřiceti! Zaujměte svá místa, prosím. Třicátníci a čtyřicátníci!“ Winston vyskočil do pozoru před obrazovku, na níž se objevil obraz mladé ženy, vyzáblé, ale svalnaté, oblečené v cvičebním úboru a cvičkách. (...) Instruktorka zase zavelela pozor. „A teď zkusíme, kdo z nás se dovede dotknout prsů na nohách!“ řekla s nadšením. „Pěkně až od boků, prosím, soudruzí. Ráz – dva! Ráz – dva! ...!“ (...) **„Smith! vykřikl hlas té saně z obrazovky. ,6079 Smith W.! Ano, vy! Skloňte se níž, prosím! Umíte to přece. Ale nesnažte se. Níž, prosím. To už je lepší, soudruhu. A nyní, celá četa pohov a sledujte mne.“** (...) Winstonovi vyrazil horký pot po celém těle. Jeho tvář zůstala však úplně bezvýrazná. Jen nedat nikdy najevo strach! Jen neprojevit odpor! Jediné mžiknutí oka může člověka prozradit.“ [Orwell 2000: 45 zvýraznění J. F.]

V *Kallocainu* je podobně jako v *1984* všudypřítomný dohled zajištěn technikou. „Do stěny bylo zasazeno policejní ucho a vedle něj policejní oko, stejně účinné ve tmě jako za světla. (...) jakými ohnisky vyzvědačství a spiknutí by se jinak rodičovské pokoje mohly stát, zvláště když se používají i jako pokoje návštěvní!“ [Boyeová 1982: 28]. Čas je i zde jasně strukturován a zpřetrhání vazeb mezi jednotlivými členy společnosti zajištěno atmosférou strachu a dohledem. Každý občan má dokonce několikrát týdně jakousi službu: „Večer byl jedním ze čtyř v týdnu, kdy jsem měl vojensko-policejní službu, a byl jsem tam prostě ve funkci policejního tajemníka. Z toho vyplývalo nejenom to, že moje místo bylo na jednom ze čtyř malých pódíí v rozích a že jsem musel vést protokol o průběhu zábavy spolu se třemi dalšími policejními tajemníky ve zbývajících třech rozích, ale mou povinností bylo i zachovat si chladnou hlavu, abych mohl provádět pozorování o událostech v sále.“ [ibid: 18]. Jak uvádí Foucault, a jak si v určitých fázích postupně uvědomují hlavní postavy těchto románů: „Plné světlo a pohled dozorce uzavírají lépe než samota, která koneckonců ochraňuje. Viditelnost je past.“ [Foucault 2000 : 281].

4.4 Atomizace společnosti

Další důležitou podmínkou totálního ovládnutí je bezvýhradná loajálnost. Té lze dosáhnout jedině důslednou atomizací společnosti, která je také podstatným rysem zmiňovaného panoptismu, kde jsou jednotlivci odděleni do samostatných cel. A ideálním jedincem v těchto románech, ale i v reálných totalitních režimech, je člověk naprosto oproštěný od jakýchkoliv vazeb. Toho se nejlépe dosáhne rozvinutím tajných služeb a vytvořením sítě udavačů, konfidentů, agentů a spolupracovníků, kteří vytvoří atmosféru strachu a podezřívavosti. V dlouhodobější perspektivě je pak tohoto cíle dosaženo pomocí nahrazení rodiny státem a jeho institucemi.²⁹ Poněkud dvojsmyslně v tomto kontextu vyznívá plakátové heslo z *Kallocainu*, které varuje před přílišnou důvěrou. „Nikdo si nemůže být jistý! I ten, kdo ti je nejbližší, může být zrádce!“ [Boyeová 1982: 65]. V jisté fázi totalitního režimu dochází ke změnám ve struktuře tajné policie. Staří členové strany jsou převychováváni „...pro službu v roli dobrovolných agentů, aby se o nepříliš jisté sympatie získaných sympatizujících nemusely starat speciálně vycvičené policejní kádry. Právě v průběhu tohoto období se postupně soused stává nebezpečnějším nepřítelem toho, kdo náhodou chová ‚nebezpečné myšlenky‘, než oficiálně ustanovení policejní agenti.“ [Arendtová 1996: 572].

V podstatě stejnou myšlenku rozvíjí v dialogu Leo Calla s Rissenem již Boyeová: „Počet udání stoupá nepřetržitě posledních dvacet let, řekl Rissen. – Mám to přímo od policejního velitele. – Ale to nemusí znamenat, že vzrostla zločinnost, řekl jsem. – Stejně dobře to může znamenat růst loajality, větší cit pro to, kde hledat shnilé elementy... – Znamená to, že vzrostl strach, odsekl Rissen nečekaně energicky. – Strach? – Ano, strach. Neustále jsme zpříšňovali dozor, – ale nezískali jsme pocit bezpečí, jak jsme doufali, naopak jsme čím dál bázněvší. A se strachem roste i náš reflex bít kolem sebe hlava nehlava: když divoké zvíře cítí, že je v nebezpečí, a nevidí možnost útěku, zaútočí. Když se strach vkrade do duše nám, nedá se nic dělat, musíme seknout první. (...) – Mluvíte, jako by všichni měli co skrývat, (...) Ačkoliv jsem mu nechtěl věřit, proti své vůli jsem viděl obraz, který mě děsil. (...) kdyby se nejenom slova a činy, nýbrž i myšlenky a pocity měly vyšetřovat a soudit – pak, pak... Jako shánčliví mravenci v mraveništi by se všichni spoluvojací dali do pohybu, ale ne jako

²⁹ Program destrukce rodiny je zveřejněn již v *Komunistickém manifestu*.

mravenci, aby spolupracovali, ale aby jeden druhému vypálil rybník. Viděl jsem to hemžení: kolegové udávají kolegy, manželé udávají manželky a manželky udávají manžele, podřízení udávají velitele a velitelé udávají podřízené...“ [Boyeová 1982: 113]. Tento stav, ilustrovaný rozhovorem z Boyeové *Kallocainu*, reflektuje Arendtová velice podobně: „V totalitních režimech se provokace, kdysi pouze specialita tajného agenta, stává metodou jednání s bližními, již chtě nechtě musí používat každý. Každý je v jistém ohledu *agentem provokatérem* kohokoli jiného...“ [Arendtová 1996: 583]. A protože zásluhy v takovýchto režimech bývají „poměřovány podle toho, kolik ze svých blízkých soudruhů udáš“ je zřejmé, že opatrnost si v první řadě žádala, aby se člověk pokud možno vyvaroval veškerých důvěrných styků, nikoli snad proto, (...) že by mohl neuváženě vyjevit své tajné myšlenky, nýbrž aby vyloučil (...) všechny osoby, které by (...) mohly neodolat potřebě přivodit jeho zkázu z jediného prostého důvodu, totiž že se jejich vlastní život octne v ohrožení.“ [ibid : 451].

V této souvislosti nelze nezpomenout sovětského dětského hrdinu a pionýrskou ikonu, čtrnáctiletého Pavlíka Morozova, který se proslavil tím, že udal svého otce-kulaka a na vesnici přivodil hlad poté, co křivým svědectvím do vesnice přivedl bandy, jež odnesly veškeré zásoby jídla. Zřejmou reflexí Pavlíkova činu,³⁰ jiskřiček, pionýrů, a komsomolců³¹, je pasáž v Orwellově knize, věnující se sousedově rodině: „Napadlo ho, že ta zbědovaná žena musí mít s dětmi hrůzostrašný život. Ještě rok, dva, a budou ve dne v noci číhat na projevy její politické nespolehlivosti.(...) Nejhorší bylo, že v organizacích, jako byli Zvědové³², z nich systematicky dělali malé neovladatelné divochy, a přitom to v nich nevzbuzovalo sklon k tomu, aby se bouřily proti stranické disciplíně. Naopak, zbožňovaly Stranu a všechno, co s ní souviselo. (...) Bylo téměř normální, že lidé po třicítce se báli svých vlastních dětí. A měli proč, nebylo týdne, aby Timesy nepřinesly článek o tom, jak nějaký malý donašeč, který poslouchá za dveřmi – všeobecně se používal výraz ‚dětský hrdina‘ – zaslechl kompromitující poznámku a udal své rodiče Ideopolicii.“ [Orwell 2000: 32]. Na totéž téma pak vede obecnější vnitřní dialog: „... děti (jsou Pzn. J. F.) systematicky popuzovány proti rodičům a vedeny k tomu, aby je špehovaly a podávaly zprávy o jejich úchylnkách. Rodina se tak

³⁰ Tento hrdinský čin se odehrál do roku 1932, kdy byl Pavlík Morozov zlynčován svým dědečkem a dalšími vesničany při sbírání klikvy na blatech.

³¹ Jiskřičky byla organizace pro děti od první třídy. Pionýry mohli být děti ve věku od 10 do 15 let členem Komsomolu (komunistický svaz (sojuz) mládeže (molod' oži)) se mohl stát sovětský občan od 14 do 28 let.

³² Orwellova organizace Zvědové je přípravkou pro tzv. Ligu mládeže.

vlastně stala jakousi prodlouženou rukou Ideopolicie. Nástrojem, jehož prostřednictvím je člověk ve dne v noci obklopen informátory, kteří ho důvěrně znají.“ [ibid: 144]. Ze strany státu je pak zajímavý monolog O’Briena: „Přet’ali jsme spojení mezi dítětem a rodiči, mezi člověkem a člověkem, mezi mužem a ženou. Už dnes se nikdo neodvází důvěřovat manželce, dítěti anebo příteli. (...) Nebude věrnost kromě věrnosti Straně. Nebude láska kromě lásky k Velkému bratru.“ [ibid: 283]. Karin Boyeová jde v nahrazení rodiny státem ještě dále. Děti v jejím románu patří státu a veškerý svůj volný čas tráví zprvu v „dětském patře“ a posléze, od svých osmi let, jsou pět dní v týdnu v dětském a od patnácti v mládežnickém táboře, kde z nich jsou vychováváni loajální spoluvojáci.

Nalezení či hledání důvěry je tématem všech těchto románů, a její absence je charakteristická pro všechny tyto fiktivní státy. D-503 se svěřuje I-330. Divoch v *Krásném novém světě*³³ si takovýto vztah buduje s Bernardem a Helmholtzem, po jejich odjezdu však doplácí na absenci takového vztahu k Lenině či někomu dalšímu. Leo Call si pomocí svého kallocainu vynucuje důvěrný vztah s Lindou, Winston na čas nalézá svou Julii. Všechny tyto postavy představují jakousi úchylku, která je v ostrém konfliktu s okolním totálně atomizovaným systémem.

„Hlavním znakem masového člověka není brutalita či primitivnost, nýbrž osamocení a nedostatek sociálních vztahů.“ [Arendtová 1996: 444]. Tento nedostatek je zmírňován členstvím ve straně, aktivní účastí na schůzích a podporou celého systému. D-503 je tak zpočátku svědomitým hlavním stavitelem Integrálu, Leo Call úspěšným a ambiciózním vědcem a Winston příčinným cenzorem.

4.5 Banalita zla

Arendtová ve své zprávě z procesu s A. Eichmannem [Arendtová 1995] zavádí nový termín, takzvané „banální zlo“, který poukazuje na to, jak se pomocí svědomité práce na parciálních úkolech obyčejní lidé podíleli na celkovém hrůzném konečném řešení. Orwell na něco podobného poukazuje při popisu Winstonova souseda Parsonse: „Byl to tlustý, ale čilý člověk, nebetyčně hloupý, ztělesnění debilního nadšení – jeden z těch oddaných němých otroků, na nichž záviselo pevné postavení Strany víc než na Ideopolicii.“ [Orwell 2000: 30]. Podobně v Kallocainu reflektuje svou situaci Rissen

³³ Podle mého názoru přesnější překlad Huxleyho *Brave New World*, u nás vydaném pod názvem *Konec civilizace*.

poté, co mu je podána droga pravdy a je vyslýchán před soudem, kvůli podezření z podvrtného myšlení: „Jsem pouhopouhé kolečko. Jsem bytost, jíž vzali život. – A přece: právě teď vím, že to není pravda. Bude to samozřejmě kallocainem, vnuká mi pošetilou naději – všechno bude lehké, jasné a klidné. Přece jenom žiji – přese všechno, co mi vzali – a právě teď vím, že *to, co jsem, někam vede*. Viděl jsem, jak se síly smrti šíří světem v širších a širších kruzích – ale copak síly života nemají rovněž svoje kruhy, třebaže jsem je nedovedl postřehnout?“ [Boyeová 1982: 157]. V Zamjatinově románu hlavní hrdina přemýšlí nad svým protistátním činem zase takto: „Hloupý pocit – ale jsem skutečně přesvědčen, že musím. Hloupý proto, že tato má povinnost znamená další zločin. Hloupý – protože bílé nemůže být zároveň černé, povinnost nemůže být totožná se zločinem. Nebo snad v životě neexistuje černé ani bílé a barva závisí pouze na základní logické premise?“ [Zamjatin 1991: 199].

4.6 Diskontinuita a manipulace se skutečností

V souvislosti s uvažováním o skutečnosti je důležitá role propagandy. Ta je reflektována nejlépe v 1984. Skutečnost je zde neustále předělávána podle aktuální politiky strany a válečné situace tak, aby Strana měla vždy pravdu a aby se alespoň zdálo, že se vše neustále zlepšuje a společnost se přibližuje ke šťastným zítřkům. Winston Smith je zaměstnán na Ministerstvu pravdy, kde je jeho úkolem právě předělávat minulost, tedy „vaporizovat“ jména lidí, kteří se znelíbili, a měnit dřívější prohlášení Velkého bratra tak, aby byla vždy „pravdivá“ vzhledem k aktuální situaci. K tomu Arendtová poznamenává toto: „...lze-li mluvit o totalitní osobnosti či mentalitě, pak mezi její atributy patří právě mimořádná adaptabilita a neexistence smyslu pro kontinuitu.“ Nestálost mas a sklon k zapomínání jsou jedním z prvků totalitního myšlení [Arendtová 1996: 430]. „Jestliže Strana dokázala vnořit ruku do minulosti a prohlásit o té či oné události, že se nikdy nestala – není to mnohem hrozivější než pouhé mučení anebo smrt? (...)A jestliže všichni ostatní přijímají lež, kterou Strana předkládá – jestliže všechny záznamy opakují stejnou povídačku – pak lež přešla do historie a stala se pravdou. ‚Kdo ovládá minulost,‘ znělo heslo Strany, ‚ovládá budoucnost: kdo ovládá přítomnost, ovládá minulost.‘“ [Orwell 2000 : 43].

5 Závěr

Doufám, že se mi zdařilo zrekapitulovat vývoj pohledu na vztah mezi první a druhou kulturou, tedy mezi literaturou a vědou, který byl již od počátku ustanovení sociologie jako vědy vztahem, ve kterém nejsou hranice plně vymezeny. Diskuse o pozici, kterou sociologie zaujímá, nebo by měla zaujímat, mezi těmito intelektuálními činnostmi, probíhá již od jejího založení. Ukázková situace nastala v Anglii, kde jeden ze zakladatelů Sociologické revue, H. G. Wells, rozpoutal svým článkem *The So-Called Science of Sociology* ostrou rozepří mezi literárně založenými a scientistními sociology. Významným mezníkem reflexe tohoto vztahu byla zmiňovaná Snowova *The Rede Lecture – The Two Cultures* a jí vyvolaná diskuse, a dále pak kniha *Between Literature and Science: The Rise of Sociology* současného německého sociologa W. Lepeniese.

Na příkladu vybraných dystopií a teoretických statí jsem se pokusil demonstrovat, že mnoho aspektů totalitních režimů, reflektovaných Arendtovou a dalšími sociálními vědci, bylo vcelku výstižně popsáno již dříve Zamjatinem, Boyeovou a Orwellem.

Vybral jsem si specifický žánr, ležící na pomezí naučné a krásné literatury, který líčí obraz výrazně modelového fiktivního světa, a jehož výrazně negativní ladění mu dodává sociálně-kritickou funkci. Díky těmto specifickým vlastnostem je tento žánr, podle mého názoru, jedním z nejlepších literárních prostředků ke kritické reflexi vztahů a procesů ve společnosti. Jak je vidět na jedné ze čtyř vybraných dystopií, tento žánr se neomezuje pouze na reflexe totalitarismu, i když ten byl určitou dobu hlavním inspiračním zdrojem. Huxleyho *Konec civilizace* popisuje negativní jevy v relativně (oproti ostatním třem vybraným) svobodné vizi světa a o mnoho let předznamenává současné úvahy Neila Postmana o povaze moderní společnosti a jejímu vztahu k psanému textu a kultuře obecně, Benjaminovo zamyšlení o místě uměleckého díla ve věku jeho reprodukovatelnosti či práci Herberta Marcuse.

Tato dystopická díla odlišuje od běžného beletristického zpracování totalitních režimů, jakými jsou například Solženicinovy romány (či deníky z koncentračních táborů), skutečnost, že zaprvé vznikla dříve, nežli se tyto režimy stihly plně projevit a nejde tudíž o popisné autobiografie, a za druhé jsou natolik komplexní, a svou fiktivností natolik obecné, že popisované modelové situace lze vztáhnout i k jiným historickým projevům těchto společenských a mocenských tendencí. Jde o jakési

kritické promyšlení nezamýšlených důsledků aktuálních změn a trendů v době jejich vzniku, o jejich extrapolaci do budoucna.

Tím, že autoři v těchto románech popisují celé nové světy a státy, se tato vyprávění stávají nadměrně komplexním obrazem společnosti (byť fiktivní), jak jsem poukázal v jednotlivých kapitolách. Takřka všichni se zabývají tématem atomizace společnosti, mezilidské důvěry a společenských důsledků její absence, mocenskými praktikami a možnostmi odporu a autonomní existence. Projektováním současných trendů do budoucna a svou kritičností je tento žánr velice podobný rozvažování sociálních vědců o nezamýšlených důsledcích lidského jednání. Mnoho pozitivních ohlasů, velká čtenost, rozšíření v ineditní literatuře a v neposlední řadě cenzorské zásahy ze strany nedemokratických režimů svědčí o tom, že tyto autorské fikce měly a mají pro čtenáře velký význam, a zprostředkovávají jim svou modelovostí pronikavý vhled do podstaty společenských jevů v totalitních společnostech: „*Kniha* ho fascinovala, anebo přesněji: dodávala mu jistotu. Vlastně mu neříkala nic nového, ale v tom byl právě kus její přitažlivosti. Říkala, co by byl řekl sám, kdyby dokázal uspořádat své roztroušené myšlenky. (...) Nejlepší knihy, uvědomil si, jsou takové, které člověku říkají, co už sám ví.“ [Orwell 2000: 212].

Jak si ve své slavné *The Rede Lecture – The Two Cultures* všimá P. C. Snow [Snow 1993], neznalost klasických děl literární kultury je handicapem v obou rozdělených kulturách, zatímco neznalost soudobých paradigmat moderní vědy je negativně hodnocena pouze v kruzích kultury vědecké. Skutečnost, že sociologie je, nebo by alespoň podle Lepeniese měla být, onou třetí kulturou, ležící mezi vědou a literaturou, zavazuje příslušníky tohoto oboru ke znalosti obou kultur. Tato mezilehlá pozice sociologie vyžaduje vyváženost onoho vědeckého světa chladné racionality a hermeneutického tepla literární tvorby. Sociolog by tak měl být schopen orientovat se v objevech nejmodernější techniky, které podstatným způsobem ovlivňují vývoj společnosti, vývoj paradigmatu moderní fyziky a filozofie vědy jakožto hlavního zdroje změn v moderní společnosti, ale zároveň také v oné „opačné“ kultuře, tedy kultuře literární. Podle svého odborného zaměření by pak, podle mého názoru, měli sociální vědci znát podrobněji ta literární díla, která reflektují ty společenské jevy, které jsou předmětem jejich zájmu.

„Sociologové, kteří ignorují literaturu, jsou odsouzeni k tomu být nejen ochuzenými, ale dokonce o to horšími sociálními vědci. Sociologové, kteří, Veblenovými slovy, sní sen o ‚vysoce sterilizovaném, antiseptickém systému znalostí,

skladovaném v chladném a suchém prostředí, by si měli uvědomit, že taková předpojatost, jestliže je sama jediným cílem, může zpomalit vývoj sociologie jako humanitní disciplíny, mnohem spíše, nežli jej urychlit.“ [Coser 1963: 4].

Kromě specifického žánru dystopií, reflektujících zejména totalitní společenská zřízení, existuje mnoho dalších inspirativních sociologicky relevantních knih plných postřehů o fungování společnosti, které stojí za to číst. Když už ne z odborného zájmu sociologie literatury, tak alespoň k rozjitření pro obor tak zásadní sociologické imaginace. Nebo protože, jak uvádí autor sociologické čítanky: „...trénovaná citlivost spisovatelů nebo básníků je bohatším zdrojem sociálního vhledu než, řekněme, dojmy netrénovaných informátorů, o které se opírá tak mnoho současných sociologických výzkumů.“ [Coser 1963: 3].

Žádný výběr literárních děl nemůže být podle klíče sociologických témat konečný a absolutně platný. Existence takového seznamu příliš záleží na individuálním sestavovateli, na tom z jak obsáhlého rejstříku přečtených děl je seznam vytvářen a na mnoha dalších okolnostech. Nelze tedy ani říci, že by tyto čtyři dystopické texty byly sociologicky nejrelevantnějším literárním zpracováním tématu totalitní společnosti. Opomenuli bychom tak obsáhlou kategorii autobiografií a biografií vězňů, generálů, vůdců i oblast literatury „oficiální“, glorifikující daný stav věcí a činící z „malých udavačů dětské hrdiny“, které o totalitních společnostech nevypovídají určitě o nic méně. Přesto však jde podle mne o žánr, který svou výraznou modelovostí a zjevnou opozicí umožňuje postihnout lépe obecné charakteristiky a tendence daných společností, nežli například ony zmiňované autobiografie.

Rozdíl mezi třetí kulturou a literaturou je také ve čtenářské obci. Zatímco literatura pomáhá pochopit své místo v historii širokému publiku běžných čtenářů, práce sociálních vědců jsou v poměru s dopadem literatury pouze záležitostí čtenářů školených. Skutečnost, že většině lidí pomáhá pochopit jejich místo v historii literatury a ne práce sociálních vědců, je dalším z důvodů, proč se o literaturu zajímat. Literární reflexe společenských jevů a problémů jsou jakousi prvotní, spontánní a autentickou reakcí na skutečnost. Tato autorská intuice, která pomocí sugestivních obrazů často odhaluje mnoho z podstaty společenských mechanismů, předznamenává a iniciuje, jak jsem se pokoušel demonstrovat na případu dystopií a totalitarismu, pojmově mnohem soudržnější reflexe sociálních vědců. Hlavní rozdíl mezi literárními a vědeckými reflexemi je v užívání jazyka. Zatímco autorské koncepty v literatuře jsou předávány převážně prostřednictvím „dramaticky naléhavých“ obrazů a atmosféry situací, vědecká

výpověď musí operovat pomocí koherentního a logicky konzistentního pojmového aparátu.

Součástí studia sociologie by podle mě měla být, kromě odborných kurzů, také povinná četba krásné literatury, avšak definovaná (oproti středoškolským zvyklostem) spíše tematicky, než výčtem titulů.

6 Summary

This work offers an outline of how the debate about the position of sociology halfway between science and literature has evolved. The autor uses the example of dystopia and its comparison to socially-scientific reflections of totalitarianism to demonstrate how relationships and processes in modern society are often quite concisely described in literature sooner than they are in social sciences. This, and its position between the two cultures, is why sociology should regard literature as the primary, spontaneous reaction to reality, though be it an "unprofessional" one.

7 Použitá literatura

- ALAN, J., M. PETRUSEK 1996, *Sociologie, literatura a politika*. Praha: Karolinum, ISBN: 80-7184-034-3.
- ARENDTOVÁ, H. 1995. *Eichmann v Jeruzalémě - Zpráva o banalitě zla*. Praha: Mladá Fronta, ISBN 80-204-0549-6.
- ARENDTOVÁ, H. 1996. *Původ totalitarismu I-III*. 1. vydání, Praha: OIKOYMENH, ISBN: 80-86005-13-5.
- BAUMAN, Z. 2003. *Modernita a holocaust*. 1. vydání, Praha: Sociologické nakladatelství, ISBN: 80-86429-23-7.
- BAUMAN, Z. 2004. *Individualizovaná společnost*. 1. vydání, Praha: Mladá fronta, ISBN: 80-204-1195-x.
- BAUMAN, Z. 2005. *Všichni žijeme v Utopii*. in Respekt 24 / 2005, ISSN: 0862-6545.
- BACHRACH, P., M. S. BARATZ. 1962. *Decision and nondecision: an analytic Framework*. The American Political Science Review, (s. 632 – 642).
- BAUDRILLARD, J. 2000. *Amerika*. Praha : Dauphin, ISBN: 80-86019-97-7
- BOYEOVÁ, K. 1982. *Kallocain*. 1. vydání, Praha: Svoboda.
- BROCKMAN, J. 2008. *Třetí kultura*. 1. vydání, Praha: Academia, ISBN: 978-80-200-1545-7
- COSER, L. 1963. *Introduction. In Sociology Through Literature*. ed. By L. Coser. London: Prentice Hall.
- EAGLETON, T. 2005. *Úvod do literární teorie*. Praha: Triáda.
- ESCARPIT, R. 1971. *Sociology of Literature*. Oxford.
- FISCHEROVÁ, S. 2004. *Co je člověk aneb fantazie je síla*. Souvislosti 2004/2, ISSN: 0862-6928.
- FOUCAULT, M. 2000. *Dohlížet a trestat : kniha o zrodu vězení*. Praha: Dauphin, ISBN: 80-86019-96-9.
- GELLNER, E. 1993. *Národy a nacionalismus*. Praha: Hříbal, ISBN 80-900892-9-1.
- HOLÁ, J. 2004. „*Krásný nový svět*“ v románu *Kallocain Karin Boyeové*. Labyrin Revue 2004/15-16, (s. 24 – 27), ISSN: 1210-6887.
- HOLÝ, J. 2002. *Proměny utopie, utopie proměn* in Možnosti interpretace, 1. vydání, Olomouc: Periplum, ISBN 80-86624-02-1.
- HRTÁNEK, P. 2002. *Negativní utopie v české próze 2. poloviny 20. století*. Rkp. Disertační práce. Olomouc.
- HUXLEY, A. 1971. *Konec civilizace*, Praha: Horizont.
- KAGARLICKIJ, J. 1982. *Fantastika, utopie, antiutopie*. Praha: Panorama.
- KREJČÍ, K. 2001. *Sociologie Literatury*. Brno: Masarykova univerzita, (orig. 1945), ISBN 80-210-2759-2.
- LEPENIES, W. 1988. *Between Literature and Science: The Rise of Sociology*. Cambridge: CUP, ISBN:0521338107.
- MANHEIM, K. 1991. *Ideologie a utopie*. 1. vydanie, Bratislava: Archa, ISBN: 80-7115-022-3.
- MCLUHAN, M. 1991. *Jak rozumět médiím*. Praha : Odeon, (str 1 – 49), ISBN: 80-237-3491-1.
- MILLS, CH. W. 2002. *Sociologická imaginace*. Praha: Slon, ISBN, 80-86429-04-0.
- MOCNÁ, D., PETERKA, J. a kol. 2004: *Encyklopedie literárních žánrů*. Praha – Litomyšl: Paseka.
- ORWELL, G. 2000. *1984*. Prah: Levné Knihy Kma, ISBN: 80-7309-002-3.
- OUŘEDNÍK, P. 2004. *Utopos to byl, nikoliv ostrov, kdo učinil mě ostrovem*. Souvislosti 2004/2, ISSN: 0862-6928.

- PETRUSEK, M. 1990. *Sociologie a literatura, literatura*, Praha: Československý spisovatel, ISBN: 80-202-0165-3.
- PETRUSEK, M. 1993. *Teorie a metoda v moderní sociologii*. Praha: Karolinum, ISBN 80-7066-799-0.
- POSTMAN, N. 1999. *Ubavit se k smrti*. Praha: Mladá fronta, ISBN 80-204-0747-2.
- REJŠKOVÁ, T. 2006. *Místo Georgie Orwella v sociologii*. Rkp. Bakalářská práce. Praha.
- RYČLOVÁ, I. 2003. *Zamjatinův román My*. Revue Politika, 8-9/ 2003.
- SNÍŽEK, L. 2004. *Stále báječný a nový Aldous Huxley*. Labyrin Revue 2004/15-16, (s. 17 – 23.), ISSN: 1210-6887.
- SNOW, C. P. 1993. *The two Cultures*. Cambridge: University Press, ISBN: 0-521-45730-0.
- ŠIMEČKA, M. Sl. Sn. *Svět s utopiemi nebo bez nich?* Samizdat.
- ŠIMEČKA, M. 1991. *Náš soudruh Winston Smith*. In 1984. Praha: Naše Vojsko, s. 206 – 268.
- ŠMEJKALOVÁ, J. 2000. *Kniha*. 1. vydání, Brno: HOST, ISBN: 80-7294-005-8.
- WELLEK, R., A. WARREN 1996. *Teorie literatury*. Olomouc: Votobia, (str. 17 – 51, 130 – 153), ISBN: 80-7198-032-3.
- ZAMJATIN, J. *My*. 3. vydání, Praha: Odeon, ISBN: 80-207-0116-8.

7.1 Internetové odkazy

- http://az.lib.ru/z/zamjatin_e_i/n [online dne 2008-05-20]
- <http://blog.idnes.cz/regist/>
- <http://books.google.com/>
- <http://homes.eff.org/~barlow/Declaration-Final.html>
- <http://huxley.net/studyaid/index.html> [online dne 2008-05-01]
- http://ihned.cz/c4-10050430-22540350-i00000_d-pocet-domacnosti-s-internetem-v-euroste-cr-zaostava - Zpráva ČTK z prosince 2007 [online dne 2008-04-20]
- <http://jlbjlt.net/index.php?id=presskit>
- <http://scholar.google.cz/>
- <http://www.cdkbrno.cz/rp/clanky/155/zamjatinuv-roman-my/> [online dne 2008-05-19]
- http://www.gutenberg.org/wiki/Main_Page [online dne 2008-05-20]
- <http://www.ibiblio.org/about.html>
- <http://www.karinboye.se/index-en.shtml> [online dne 2008-05-01]
- <http://www.legie.info/>. [online dne 2008-05-20]
- <http://www.listy.cz/archiv.php?cislo=035&clanek=050325> [online dne 2008-05-01]
- http://www.narod-sobe.cz/clovek/kultura/literatura/Autori_EN/Orwell/1984/1984.htm [online dne 2008-05-01]
- <http://www.oreilly.com/pub/a/oreilly/tim/news/2005/09/30/what-is-web-20.html> [online dne 2008-05-20]

8 Seznam příloh

Příloha č. 1: Jevgenij Ivanovič Zamjatin (stručná biografie)

Příloha č. 2: Aldous Huxley (stručná biografie)

Příloha č. 3: Karin Maria Boyeová (stručná biografie)

Příloha č. 4: George Orwell (stručná biografie)

Příloha č. 5: Absolutní počet výpůjček v MKP (tabulka)

9 Příloha

9.1 Jevgenij Ivanovič Zamjatin (1884 – 1937)

Vyrůstal ve středním Rusku, ve městě Lebedaň v Tambovské oblasti. Po gymnáziu vystudoval Petrohradskou techniku. Během studií se politicky angažoval, byl bolševikem, a tak byl za svoji revoluční činnost během revoluce v roce 1905 zatčen a nějakou dobu vězněn. Studia však úspěšně dokončil a v roce 1911 se dokonce stává vysokoškolským učitelem. Za první světové války je jako odborník na stavbu lodí vyslán carskou vládou do Anglie (1916-17).

Literárně debutoval již v roce 1908, avšak úspěch sklídl až novelou Maloměsto v roce 1913. Revoluční události roku 1905, jichž byl účastníkem, reflektuje v povídce Tři dny (1913), která vypráví o vzpouře křižníku Potěmkin. Za kritickou novelu Zapadákov (1914) byl obviněn carským soudem z urážky armády. Po návratu z Anglie zpracoval své dojmy z puritánské společnosti v novele Ostrované a povídce Rybáři duší (obojí 1918). Kriticky reaguje také na občanskou válku. Začátkem dvacátých let, začíná působit také jako aktivní literární kritik a výrazný komentátor. Je také autorem studií, kromě mnoha jiných i o H. G. Wellsovi. V polovině dvacátých let začíná působit také jako dramatik. Svůj dnes nejslavnější román My napsal v roce 1920, vydal jej však až v roce 1925 v zahraničí (přesto byl již v první polovině dvacátých let román v Rusku znám – existuje na něj literární kritika z roku 1922), a to v Anglii. Český překlad vychází již v roce 1927, ve stejném roce je román publikován také poprvé v ruském jazyce, a to v Československu, v časopise ruské emigrace.

V první polovině dvacátých let nebyl Zamjatin za svá kritická díla nijak stíhán. Za to později mu bylo zakázáno publikovat, na jaře roku 1931 byl RAPPem (svaz spisovatelů) vyhozen z nakladatelství, kde dělal redaktora. Na přímluvu Gorkého mu však bylo umožněno roku 1932 opustit Sovětský svaz. Emigroval do Paříže, kde v roce 1937 zemřel. [Zamjatin 1990].

9.2 Aldous Huxley (1894 – 1963)

Narodil se v roce 1894 do významné britské rodiny. Vystudoval prestižní soukromou střední školu Eaton a pokračoval studiem literatury na Oxfordu. První světovou válku strávil na anglickém venkově, kde se také seznámil se svou budoucí manželkou. Tento pobyt popsal ve své prvotině Žlutý Crome (1921), ve které karikuje britskou maloměstskou společnost. Ve dvacátých letech nějaký čas trávil v Itálii u spisovatele D. H. Lawrence, kde měl možnost „zažít si“ nastupující fašismus. Neméně významný vliv na jeho dílo měl také jeho pobyt v USA v letech 1925 až 1926, kde měl možnost poznat onen typ nové spotřební společnosti, založené na industrializaci, masové výrobě, spotřebě a kultu mládeže. Svě pravděpodobně nejznámější dílo, tedy Brave New World (Konec civilizace), vydává roku 1932. V roce 1937 se natrvalo odstěhoval do USA, kde v Kalifornii roku 1963 zemřel.

9.3 Karin Maria Boyeová (1900 – 1941)

Jedna z nejvýraznějších osobností švédské meziválečné literatury, básnířka, kritička a prozaička se narodila v roce 1900 v Gothenburgu. V letech 1921–1926 studovala na univerzitě v Upsale. Debutovala básnickou sbírkou Mrak roku 1922. Ve stejném roce se připojila k radikálnímu levicovému hnutí Clarté. Spolu s dalšími založila výrazný modernistický časopis Spektrum, ve kterém byly, kromě poezie a

literárních statí, publikovány i články o psychoanalýze. Za svůj první román *Astarte* (1931) dostala výroční švédskou literární cenu, avšak největší ohlas vzbudil její dystopický román *Kallocain*, jenž vyšel na podzim roku 1940, tedy půl roku před její dobrovolnou smrtí.

Již od počátku byl tento román chápán jako paralela k nacismu, přesto (možná díky utopické formě) prošel bez cenzorských zásahů. Kritikou i čtenáři byl nadšeně přijat a tak se již počátkem roku 1941 dočkal druhého vydání [Holá 2004].

Kallocain však pravděpodobně není pouhou paralelou nacionálního socialismu. Je také obrazem autorčina pohledu na společnost, roli ženy v ní a obecně varováním před totalitními praktikami. V roce 1928 podnikla s několika členy hnutí *Clarté* cestu do sovětského Ruska. Deziluzi z této cesty později jistě umocnily i informace o stalinských čistkách, které se do Švédska dostaly koncem 30. let. Ve stejné době také začíná Sovětský svaz uplatňovat expanzivní politiku vůči sousednímu Finsku (za což byl vyloučen ze Společnosti národů) a Polsku. V románové scéně procesu s *Riesenem* lze vidět paralelu ke zmiňovaným sovětským čistkám. V létě roku 1938, tedy v předvečer války, podnikla cestu do Řecka, navštívila Berlín, Prahu i Vídeň. Pravděpodobně také znala *Brave New World*, který ve Švédsku vyšel již v roce 1932. Významný je také vliv psychoanalýzy - *Kallocain* je droga pravdy a výpovědi pod jeho vlivem jsou proudy volných asociací s výraznou symbolikou. *Boyeová* se s psychoanalýzou setkala pravděpodobně již na univerzitě v Upsale, jistě však jako členka levicového, avantgardního *Clarté* [Holá 2004].

9.4 George Orwell (vl. jm. Eric Arthur Blair) (1903 – 1950)

Autor světově proslulých románů *1984* a *Farma zvířat*, spisovatel, novinář a esejista se narodil britským středostavovským rodičům v roce 1903 v koloniální Indii. S matkou se přestěhoval ve svých třech letech zpět do Anglie, kde vystudoval soukromou střední školu *Eaton* a poněvadž mu rodiče nemohli platit další studium na univerzitě, začal pracovat pro Indickou imperiální policii v nynější Barmě. Tuto práci vykonával až do svých 25 let, kdy se vrátil zpět do Anglie. Zde se v roce 1928 dostává ke „spisovatelštější“ dráze esejisty a nezávislého novináře. Ve třicátých letech se stal socialistou a zúčastnil se jako válečný zpravodaj a později dobrovolník španělské občanské války, ve které byl zraněn. Zážitky ze Španělska, kde byl svědkem prudkých a často i krvavých rozporů v protifašistické koalici (kterou tvořili anarchisté, socialisté a komunisté), zpracoval ve své knize *Hold Katalánsku* a jistě výrazně ovlivnily i vznik a podobu *Farmy zvířat* a *1984*. Druhé světové války se neúčastnil. V roce 1943 začal psát *Farmu zvířat* (rozvíjející trockistickou myšlenku ukradené revoluce), která byla vnímána antisovětsky, takže se mu ji až do roku 1945 nepodařilo vydat. Těžce nemocen a ne dlouho před svou smrtí kolem roku 1948, začal psát svůj největší román, *1984*.

O vlivu románu *My* na *Orwellův 1984* není pochyb. Mnoho motivů, centrální téma i některé detaily jsou velice podobné. Jak říká v doslovu k československému vydání *M. Šimečka*: „Orwell znal *Zamjatinův* román a obdivoval se mu“. A přebírání motivů, ať vědomé či nevědomé, se v literatuře děje pořád. [více viz: *Šimečka 1991*]

9.5 Absolutní počet výpůjček v MKP

Seznam nákladů vybraných dystopií a absolutního počtu výpůjček v automatizované síti Pražských městských knihoven (MKP).

Auror	Název díla	Nakladatel	Náklad	Rok vydání	Signatura v mkp	Počet výpůjček v mkp	Čtenost celkem
Orwell	1984	Köln, Index		1984			
		Naše Vojsko		1991	AA 29997	2739	
		Košice, Timotej		1998	AA 38441	1629	
		Levné knihy		2000	AA 44844	408	
		Levné knihy		2003	AA 45712	247	
						5023	
Zamjatin	My	Štorch-Marien		1927			
		Odeon		1969			
		Köln, Index		1985	AA 29498	113	
		Odeon	13 000	1989	AA 28834	967	
		Odeon	10 000	1990	AA 29697	8	
		Obzor		1990			
Lidové Noviny		2006	AA 54539	25			
						1113	
Huxley	Konec civilizace	Mazáč		1933			
		Horizont	50 000	1970	AA 19066	173	
		Orfeus		1993	AA 40381	85	
		Maťa		1998	AA 38080	1337	
		Maťa		2004	AA 50259	31	
						1626	
Boyeová	Kallocaín	Svoboda	27 000	1982	AA 28897	24	
		Odeon	90 000	1989	AA 25758	43	
					AA 28897	20	
						87	